सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

[त्रैमासिकी]

२३ वर्षे १ अङ्कः

वैο संवत् २०२५

प्रकाशनतिथिः

ज्येष्ठपूर्णिमा, वैο संο २०२५

सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

[त्रैमासिकी]

प्रधानसम्पादकः

श्रीबलदेव उपाध्यायः, साहित्याचार्यः, एम० ए०

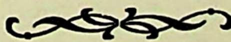
सहायकसम्पादकः

डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'

२३ वर्षे १ अङ्कः

विषयानुक्रमणिका

सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

२३ वर्षः } ज्येष्ठपूर्णिमा, संवत् २०२५ { १ अङ्कः

रसस्वरूपे काचन दृष्टिः

श्रीपी० एन्० पट्टाभिरामशास्त्री, वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये साहित्यविभागाध्यक्षः।

शरीराणि पोषयितुं मानवा विविधानि भोज्यद्रव्याण्यपेक्षन्ते। तथैव चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां मनसो बुद्धितत्त्वस्य च पोषणाय साधनानामपेक्षा भवति। जगन्नियन्ता परमेश्वरोऽपि तांस्तान् प्राणिनस्सिसृक्षुर्नैकविधानि दुग्धप्रभृतीनि जीवनधारणौपयिकानि वस्तूनि प्रथमं संसृज्यानन्तरं प्राणिनस्सृजति। तत्राहाराय जीवनमिति प्रतिपद्यमानाः केचिदवतिष्ठन्ते, जीवनायाहार इति कतिपये। उभयेषां परिणामे भूयान् फलभेदः। प्रथमां कोटिमनुप्रविष्टाः शरीरमिन्द्रियाणि च प्राधान्येन समेधयन्तो भौतिकस्य फलस्य लाभाय चेष्टन्ते। द्वितीयां कोटिमनुप्रविष्टास्तु मनो बुद्धिं च प्राधान्येन पोषयन्त आध्यात्मिकस्य फलस्य लाभाय। यदा शरीरादीनां प्राधान्यं तदा मनोबुद्ध्योस्सहकारिता। यदा च मनोबुद्ध्योः प्राधान्यं तदा शरीरादीनामुपसर्जनता। प्रथमस्य जडविज्ञानाविष्कारः फलम्, द्वितीयस्य च चेतनविज्ञानाविष्कारः। प्रथमः पक्षस्सावसानः सातिशयश्च, द्वितीयश्च निरवसानो निरतिशयश्च। प्रथमपक्षे जननं मरणं च भवतः, द्वितीये च न मरणं न वा जननम्। प्रथमस्तु पुरः पश्यन्नग्रे गच्छति, परं प्रत्यावर्तते। द्वितीयस्त्वन्तः पश्यन्नग्रे याति, न प्रत्यावर्तते। प्रथमो मरणाद् बिभेति, द्वितीयश्च तस्मान्न बिभेति। प्रतिबिम्बं श्लाघते प्रथमः, द्वितीयश्च बिम्बम्। रागद्वेषादयः प्रथमस्यावलम्बः, द्वितीयस्य च शमदमादयः। क्रूरकर्मा हिंसकः प्रथमः, द्वितीयश्चाहिंसकस्साधुकर्मा। प्रवृत्त्युन्मुखो गच्छन् प्रथमस्स्खलति, निवृत्त्युन्मुखो द्वितीयस्स्थिरस्तिष्ठति। अशान्तचित्तः प्रथमः, द्वितीयश्च परमां शान्तिमधिगच्छति। स्वस्वमतिकौशलेन सातिशयेष्वाणविकेषु पदार्थेषूत्पाद्यमानेषु प्रथमः

कथं शान्तिं लभताम्? रागद्वेषादीनामुद्भवस्तस्य नैसर्गिक एव। नित्यनिरतिशयस्य पदार्थस्याविष्कारावसरे शमदमादिसम्पत्समृद्धिः स्वाभाविक्येव।

प्राक्तना अस्माकं महामानसा भारतीया जीवनधारणाय कन्दमूलादीनेवाभ्यवहरन्तो भारतस्य जीवातून् वेदान् निर्मन्थ्य स्वस्वबुद्धिवैशद्येन नाना दर्शनानि शास्त्राणि च प्रवर्तयन्त ऋषयोऽभवन्। तैः प्रवर्तितान्येव तानि बुद्धेः पोषकाणि तत्त्वानि। एतेषु सेव्यमानेषु परमां मनसश्शान्तिं तानि जनयन्तीत्यनुभवः प्राचाम्। एकैकस्यापि जनिमातस्थुषो मानवस्य मनसः शान्तिरावश्यकीत्यत्र मन्ये कोऽपि न विप्रतिपद्येत। प्रकृतिरपि रात्रिरित्येकं वस्तु कल्पयामास शान्तिमवाप्तुम्। यदि दिवा नक्तमिति प्रविभागो नाभविष्यत्, तर्हि जगदेव नावृत्स्यत्। अनवरतं नैकविधेषु वैषयिकेषु कर्मसु व्यापृतानां शरीरेन्द्रियाणां क्वचिद् विश्रामः खल्वावश्यकः। अत एव नक्तम्, तत्र च निद्रेत्येवं प्रविभागः। तस्यामवस्थायां काममिन्द्रियाणि न व्याप्रियन्ते, किन्तु मनो न जोषमास्ते। तस्याप्युपरमाय सुषुप्तिः। अस्यामवस्थायां मानवः परमं सुखमवाप्नोतीति प्रत्यक्षमिदम्। तदिदं सुखं जाग्रदवस्थायामप्यवाप्तुं प्रभुसंमितैश्शब्दैर्दर्शनानि, सुहृत्संमितैश्च तैरनल्पानि पुराणानि, कान्तासंमितैश्शब्दैश्च संख्यातीतानि काव्यानि नाटकानि चर्षिभिस्सन्दृब्धानि। ऋषयः कवयश्चैकामेव तुलामधिरोहन्ति। दर्शनात् खल्वृषयो भवन्ति। विचित्राणां भावानां संस्कृतेस्तत्त्वस्य च प्रख्या दर्शनं कथ्यते। एतादृशे दर्शने श्रवणं मननं निदिध्यासनं चेति भवन्ति त्रीणि कारणानि। तानीमानि यथर्षिभिराश्रितानि तथैव कविभिरपि। तदुक्तं भट्टतौतेन—

नानृषिः कविरित्युक्तमृषिश्च किल दर्शनात्।
विचित्रभावधर्मांशतत्त्वप्रख्या च दर्शनम्॥
स तत्त्वदर्शनादेव शास्त्रेषु पठितः कविः।
दर्शनाद् वर्णनाच्चाथ रूढा लोके कविश्रुतिः॥ इति।

अत एव सांख्यन्यायमीमांसादय इव साहित्यमप्यलङ्कारशास्त्रं नाट्यशास्त्रमित्येवं शास्त्रसंज्ञामलभत। युक्तं चेदम्—हितेन सह वर्तते इति सहितम्, तस्य भावस्साहित्यम्। हितं च वस्तु सर्वस्यात्मैव भवति, स हि निरतिशयप्रेमास्पदः। "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" इति खलु काण्वास्समामनन्ति। एतादृशं निरतिशयप्रेमास्पदं वस्तु प्रतिपादयितुं यथा शास्त्रान्तराणि प्रवृत्तानि, तथैव साहित्यमपि प्रवृत्तम्। इयांस्तु विशेषः—शास्त्रान्तराणि प्रभुसंमितैश्शब्दैस्तस्य प्राप्तये मार्गमङ्गुल्या निर्दिश्य निवृत्तव्यापाराणि निर्दिष्टे च पथि गन्तुं यत्नोऽस्माभिरेव विधेयः। साहित्यशास्त्रं तु तदधिगमाय क्लृप्ते मार्गे सहृदयानां करं परिगृह्य तान् बहुदूरं न केवलं प्रापयति,

अपि तु रसाम्भोधाववमज्जयति । यद्यपि तस्यामवस्थायामलौकिक्यां चिरं सहृदयान् नावस्थापयति, प्रापकप्रकारेषूपरतेषु लौकिकीमेवावस्थां ते प्रपद्यन्ते, तथाप्येवमेवासकृदनुभवतां सहृदयानां कालान्तरेऽन्तर्मुखत्वमासादयितुमस्ति भूयानवसर इति साहित्यस्य वैशिष्ट्यम् । साध्वी काचन प्रेयसी आ च प्रातः आ च सायं क्लेशसाध्येषूच्चावचं कर्मसु सुभृशं परिश्रम्य गृहान् समागतं क्लान्त्या च समन्वितं प्रेयांसं मधुरमधुरैः सरससरसैश्च वचोभिरातिथ्यैश्च परिसान्त्वयति, कुमार्गगामिनं च तं कुपथान्निवर्तयति, सुशीतलैरपाङ्गैर्मनस्समाकर्षेण गात्रयष्टिस्खलनेन भुजोत्क्षेपणेनाकुञ्चितेन भ्रूविक्षेपणेनान्यैश्च विविधैर्हावैर्भावैश्च सन्तर्पयति, तथैव साहित्यविद्येयमनवरतं दुःखबहुलैर्नश्वरैश्च सांसारिकक्लेशैः परीतं सहृदयं समाकृष्य तस्य श्रवसोर्नयनयोश्च कान्तासंमितशब्दार्थद्वारा सुधाबिन्दूनासिच्य सन्मार्गगामिनं विधाय परां च निर्वृतिं प्रापयति । अत एवालङ्कारशास्त्रनिकेतनस्य प्रधानस्तम्भभूतो मम्मटाचार्यः काव्यस्य प्रयोजनोपवर्णनावसरे यशोऽर्थः शिवेतरक्षतिश्चेति काव्यनिर्मातॄणां प्रयोजनान्युपवर्ण्य लोभनीयायाः संस्कृतेर्व्यवहारस्य च परिज्ञानं स्वस्वरूपावस्थितिरूपं च परमं प्रयोजनं काव्यानि शृण्वतां पश्यतां च व्यवस्थापयन् शास्त्रस्यास्यानितरसाधारणं गौरवमुद्घोषयति । एवम्—

"शब्दार्थौ मूर्तिराख्यातौ जीवितं व्यङ्ग्यवैभवम् ।
हारादिवदलङ्कारास्तत्र स्युरुपमादयः ॥
श्लेषादयो गुणास्तत्र स्वभावा इव रीतयः ।
शोभामाहार्यिकीं प्राप्ता वृत्तयो वृत्तयो यथा ॥
पदानुगुण्यविश्रान्तिः शय्या शय्येव संमता ।
रसास्वादप्रभेदास्स्युः पाकाः पाका इव स्थिताः ॥
प्रख्याता लोकवदियं सामग्री काव्यसम्पदः ।"

इति काव्यस्य लोकानुगुणां सम्पदं बोधयन्तोऽप्यालङ्कारिकाः काव्यजीवातोर्व्यङ्ग्यस्यालौकिकत्वं व्यवस्थापयन्ति । तत्र यथा महति प्रासादे निवसन्तं लोकप्रियं कञ्चन कोट्यधीशं प्रभुं राजानं वा वशीकर्तुमाप्तैरङ्गुल्या निर्दिष्टं मार्गमवलम्बमानः प्रासादस्य द्वारमासाद्य तत्र द्वारपालेन निरुद्धः कश्चन तमेव प्रभुमवगच्छन् चिरं सेवमानः स्वाभिलषितमवाप्नोति । अपरो द्वारपालं परिचिन्वानस्तमुल्लङ्घ्य प्रभो राज्ञो वा बहिरङ्गकार्यकर्तारमेव प्रभुमवगत्य सेवते । अन्यश्च तमपि परित्यज्यान्तरङ्गकार्यकर्तारं तथा निश्चित्य स्वमनोरथं साधयति । इतरश्च तमप्युत्सृज्य प्रभोरङ्गसंरक्षकं तथा मन्यमानः स्ववाञ्छां पूरयति । कश्चित् तु कुशलः

क्रमेण साक्षात् प्रभुमेवाश्रित्य सफलमनोरथो भवतीति लौकिकः पन्थाः; तथैवालङ्कारिकैर्निर्दिष्टे पथि सञ्चरन्तः शब्द एव काव्यं नार्थः, शब्दश्चार्थश्चेत्युभयं काव्यम्, अलङ्कार एव काव्यस्यात्मा नान्यः, गुण एव तथा, रीतिरेव तथा, रसस्यैवात्मत्वं नान्यस्य, ध्वनेरेव तथात्वं न रसस्यैवेत्येवं नैकविधानि मतानि प्रकटयन्तः स्वस्वाभिलषितं प्रसाधयन्ति। तत्राप्यास्वादविषयीभूतो रसोऽनुकार्यरामदुष्यन्तादिगत एव प्रतीयत इति कश्चित्, अनुकर्तृनटगतत्वेनैव तस्य प्रतीतिरित्यन्यः, सहृदयगतत्वेनैव प्रतीतिरित्यपर इत्येवं विविधाः सरणयः। रीतिरेषा दार्शनिकेष्वपि समाना। शरीरमिन्द्रियाणि मनो बुद्धिम् एतदतिरिक्तमहंपदवाच्यं जीवं तदतिरिक्तं चेश्वरं पृथक्पृथगात्मत्वेन साधयन्तो दार्शनिकाः प्रख्याताः। एवं भूयस्सु प्रस्थानेष्वेकस्य पन्थानमपरो नानुसरतीत्येवं विद्यमानायामपि स्थितौ, दार्शनिकानामालङ्कारिकाणां च नायमभिप्रायो यन्मानवा विभ्रान्तचेतसो मिथो विवदमाना रागद्वेषादिभिराविष्टाः परस्परं निन्दन्त ईप्सितस्य वस्तुनोऽधिगमाय मार्गं निश्चेतुमशक्नुवानाः कालं यापयन्त्विति। आपणे नानाविधानि विरुद्धान्यविरुद्धानि च वस्तूनि विक्रयणाय प्रसारयत आपणिकस्य नेदमुद्देश्यं स्याद् यद् ग्राहका वस्तूनीमानि विलोक्यापणस्य पुरतः कलहायमाना अवतिष्ठन्तामिति। विरुद्धवस्तुप्रसारणं हि न मनसः कालुष्यसमुत्पादनाय परिगण्यते। विरुद्धेष्वविरुद्धेषु च सर्वेषु वस्तुष्वनुभूतेषु यद् यस्मै रोचते स तद् परिगृह्णातीति लौकिकी स्थितिः। मनसः शान्तये समैव दृष्टिरुपयुज्यते न विषमा। काकस्य हि विषमा दृष्टिः, न काकवद् भवितव्यमस्माभिः। हंसस्य च समा दृष्टिः, सैवानुसर्तव्या मानवैः। तदैव क्षीरनीरविवेक इव वस्तुतत्त्वविवेको भवितुमर्हति। विवेकेन च मनसः शान्तिः, तया च परमः प्रबोध इति दार्शनिकानामालङ्कारिकाणां चाशयः।

शमार्थं सर्वशास्त्राणि निर्मितानि मनीषिभिः।
य एव सर्वशास्त्रज्ञस्तस्य शान्तं मनः सदा॥

इति वदन् भगवान् व्यासः प्राक्तनानां शास्त्रकाराणामाशयं सगौरवमाविष्करोति।

तत्र 'विभावानुभावसञ्चारिभावसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति भारतं सूत्ररत्नं परीक्षितुं रत्नतत्त्वपरीक्षका इव विमर्शकाः शास्त्रकाराः प्रवृत्ताः स्वं स्वं मतमाविरकार्षुः। स्वभावोऽयं रत्नतत्त्वपरीक्षकाणां यद् यो यथा निश्चिनोति रत्नस्य स्वभावं मूल्यं च न तथान्योऽपीति। अवश्यं तत्र न्यूनाधिकभावो भवत्येव निर्णये। निर्णयप्रकारभेद एव न्यूनाधिकभावं प्रति प्रयोजकः, न वस्तुतत्त्वं तत्प्रयोजकम्। तत् त्वेकरूपमेवास्ते। प्रकाराणां भेदेन मिथः कामं विरोधः स्यात्, किन्तु न तेन वस्तुनः कोऽपि विरोधः। चूषणक्रियया चूतफलमास्वाद्य त्वचं बीजं च निरस्यति

कश्चित्। अपरस्तु कर्तनेन त्वचं पृथक्कृत्य फलमास्वाद्य बीजं निरस्यति। कश्चिच्च कर्तनक्रियया सत्वचं फलमास्वाद्य बीजं निराकरोति। एवं प्रक्रियाभेदेऽपि, आस्वाद्यवस्तुनो भेदो न सिध्यति। तथैव काव्येषु रसास्वादप्रकारे ग्रन्थकर्तॄणां मतभेदः। रसास्वादकर्तारः काव्येषु त्रयः परिगण्यन्ते— अनुकार्यो रामादिः, अनुकर्ता नटादिः, सामाजिको डित्थादिः सहृदयश्चेति।

तत्र मीमांसासम्प्रदायानुयायित्वेन कथ्यमाना भट्टलोल्लटप्रभृतयोऽनुकार्यरामादिगतत्वेन रसमभिप्रयन्ति। दाशरथी रामः कौमारावस्थात एव राज्यभ्रंश-विपिननिवास-पितृवियोग-निशिचर-पीडासीतावियोग-वानरसख्य-भीषणसङ्ग्रामादिजनितां दुःखपरम्परां क्रमशोऽनुभवन् शोकेन सन्तप्त आसीदिति कथावस्तु भगवता वल्मीकजन्ममुनिना वर्णितं वयं जानीमः। अन्ततः कथायाः परिणाममपि वयमवगच्छामः। तदिदं कथावस्तु पठतां शृण्वतां पश्यतां वा हृदयमद्यापि द्रावयति, वेपथुं जनयति, रोमाञ्चमुत्पादयति, अश्रूणि निर्गमयति, आततायिनो रावणकुम्भकर्णेन्द्रजित्प्रभृतीन् दूषयितुम्, भ्रातृवत्सलं रामम्, तद्भक्तांश्च भरतलक्ष्मणाञ्जनानन्दनादीन् स्तोतुं च प्रवृत्तिरुपजायत इति प्रत्यक्षं समेषां सहृदयानाम्। कथैव खल्वियम्। कलौ युगेऽस्मिन् रामस्य सीताया वा क्वावसरः? तत्रापि गृहस्य वेदिकायां नाटकशालायां वा वर्तनमस्माकं कथावस्तु पठतां शृण्वतां पश्यतां वा निश्चितमेव। तथापि कुत अमी भावाः पूर्वोक्ता निष्पद्यन्ते? कुशलस्य कवेः प्रवक्तुर्नटस्य वा नैपुण्यातिशयेन वयमेतां दशां प्राप्ता इति नूनं वक्तव्यम्। तत्राप्यद्य ते कवयो न सन्ति, सन्ति च तेषां काव्यानि, विद्यन्ते च काव्यप्रवक्तारः, काव्यार्थाभिनेतारश्च। काव्यान्यस्मान् रोदयन्ति हर्षयन्ति च प्रवक्तारो नटाश्च। शब्दार्थमयेषु काव्येषु रोदनहर्षयोर्जनकत्वं कुशलस्य कवेः सम्बन्धाद् वक्तव्यम्, प्रवक्तृषु नटेषु च तज्जनकत्वं साधुशिक्षयाऽभ्यासेन च स्वीकर्तव्यम्। सामाजिकानां हृदयानि समावर्ज्य कञ्चित् कालं यावत् तेषां मनांसि निश्चलानि विधातुं खलु चेष्टन्ते कवयः प्रवक्तारो नटाश्च। श्रोतारो द्रष्टारो वा सामाजिकास्तेषां त्रयाणां वर्णने प्रवचनेऽभिनये च विद्यमानं पाटवं निशम्य निशाम्य च सुखदुःखमोहमयेषु सांसारिकविषयेषु निमग्नस्य चञ्चलस्य मनसः स्थिरीकरणाय पठने श्रवणे दर्शने चा यथारुचि प्रवर्तन्ते। क्रमशो यदा समाकृष्टचेतसो भवन्ति सहृदयाः, तदा नूनमयं कविः प्रवक्ता नटो वाऽस्मन्मनस्समाकर्षणे पटुरिति बुध्यन्ते। तत्र विशेषतो नाट्यं नटा अनुकर्तारो रामदुष्यन्तादीनां चरितं यथायथमभिनयेन प्रदर्शयितुं यतमानाः साक्षाद् रामदुष्यन्तादीनिवात्मनः प्रकटयन्ति। इमांश्च तेषु तेषु घट्टेषु रामादिसमानरूपतां प्राप्नुवतोऽनुभूय सहृदया अनुकार्यानेव साक्षादुपस्थितान् प्रतिपद्यन्ते। अनुकार्ये दाशरथौ रामे सीतालम्बनकः

शोको विभावादिसम्पातेन प्राप्तपरिपोष आसीदिति यच्छाब्दं ज्ञानं तदेव रामादिसमानाकारमनुकर्तारं पश्यतां सहृदयानां प्रत्यक्षात्मकं जायते। इदं त्वनुभवसिद्धमङ्गीकर्तव्यं भवति यद् ये शोकं नाम कञ्चिद् भावं कदापि नान्वभवन् रामकथां च नाश्रृण्वन्, ते कुशलेन नटेनाभिनीयमानं नाट्यं पश्यन्तोऽपि न समाकृष्टचेतसो भवन्ति। यश्च नटः शोकेनात्यन्तमपरिचितो रामचरितमभिनेतुं रङ्गं प्रविशति, तदभिनयं पश्यन्तोऽपि सहृदया न समाकृष्टचेतसो भवन्ति। चित्तस्य समाकर्षणं नाम न सुकरम्। विविधाभिर्वृत्तिभिराक्रान्तमिदं चित्तं भवति। प्रवाहधर्मिणीयं चित्तवृत्तिः सहृदयानां यावन्न स्थिरीक्रियते तावत् सहृदया अपि साधारणा एव भवेयुः। तत्र च नटस्य कौशलमेवैकं साधनमभ्युपेतव्यम्। एवं तत्कौशलेन स्थिरीकृतचित्तवृत्तिः सामाजिकोऽनुकार्यगतं रसमनुभवन् सन्तृप्तहृदयो भवति। एवञ्च, यश्च रसोऽनुकार्यरामाद्याश्रितस्तमेव नाट्ये कुशलो नटोऽभिनयविशेषेण सामाजिकान् ग्राहयतीति भट्टलोल्लटप्रभृतय आशेरते।

युक्तं चेदम्। आहिताग्निर्यजमानो विविधान् सप्ततन्तून् अनुतिष्ठन् ऋत्विजो वृणीते। ते चाध्वर्युहोतृप्रभृतयो यथाधिकारं सश्रद्धं स्वानि कर्माणि कुर्वन्तो मन्त्रांश्चोच्चारयन्ति। मन्त्रैश्च देवतानां रूपाणि प्रतिपाद्यन्ते। यदि च होता वाध्वर्युर्वा यथायथं मन्त्रार्थमवबुध्य देवतानां गुणान् कीर्तयेत्, तर्हि सामाजिकाः कर्मठा यजमानश्च यज्ञमण्डपे हविर्ग्रहणाय प्रत्यक्षमागतानिव देवानिन्द्रप्रभृतीनवगच्छन्ति। तेन च निर्वृतिं लभन्ते। चित्तवृत्तीनां नियन्त्रणायैव खल्विमानि कर्माणि प्रवर्तितानि प्राक्तनैः। विविधाभिर्धाराभिश्चित्तवृत्तयः कामं प्रवहेयुः, तथापि ता निरुध्य "यज्ञो वै यजमानः" इत्युक्तदिशा यजमानं यज्ञत्वेन भावयन् होता, "अग्निर्वै होता" इति होतारमग्नित्वेनावधारयंश्च यजमानः कर्माणि कुरुतः, तर्हि नूनं प्रेक्षकाः कर्मठा यज्ञे समाकृष्टचेतसः प्रसन्ना भवन्त्येव। अतः प्रेक्षकाणां चेतांसि निश्चलानि विधातुं कर्मानुष्ठातृभिर्यथायथं कर्माणि कर्तव्यानि भवन्ति। तत्र कर्तुर्यजमानस्य कर्मजन्यफलभोक्तृत्वे सत्यपि होतृप्रभृतीनामृत्विजां प्रेक्षकाणां च कर्मठानां मनःप्रणिधानेन विलक्षणा काचन शान्तिस्तृप्तिर्वोपजायत एव। तथैवानुकार्यरामादिगतत्वेन रसे विद्यमानेऽपि नटानामनुकर्तॄणां रामसीतादिभावनाहितचेतसां तेषु च रामसीतादिसमानाकारतामकलयतां सामाजिकानां च रसास्वादोऽप्रतिहत एव। अनुकर्तॄणां नटानां रामसीतादिभावनाविष्टत्वे नृत्तगीतवाद्यानामेकतानतारूपस्य लयस्यानुसरणमपि शिक्षाया अभ्यासस्य चातिशयेनोपपद्यत एव। सामाजिकैरपि नटाभिनयसामर्थ्यात् 'रामः सुखी' 'रामः सीताविषयकशोकवान्' 'दुष्यन्तः शकुन्तलाविषयकरतिमान्' इत्येवमादिचित्तवृत्तिविशिष्टे-

रानन्दोऽनुभूयत एव। कञ्चित् कालं बाह्यजगत्सम्पर्केण विहीना अभिनेतारः सामाजिकाश्च रामैकतानमतयः सन्तः सांसारिकदुःखसम्पर्कशून्या अवतिष्ठन्त इत्यस्यानन्दस्य चमत्कारजनकत्वमप्यव्याहतमेवेति मीमांसकमतानुयायिनः।

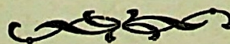
अत्रैव नैयायिकसरणिमवलम्बमानाः श्रीशङ्कुकप्रभृतयोऽनुकर्तरि रामादिगतं भावमनुमिन्वन्ति। सामाजिका जानन्त्येव यदिदानीं रामदुष्यन्तादयोऽनुकार्या न सन्ति, तेषां नेपथ्यं धृत्वा नटा एवाभिनयन्तीति। नटस्य कौशलेन सामाजिकानां चित्तवृत्तिश्चित्रतुरगन्यायेन नटेऽनुकार्यगतस्थायिभावमनुमातुं प्रवर्तयति। तं तं स्थायिनमुद्दिश्य नटेन प्रयुज्यमानान् विभावानुभावव्यभिचारिणोऽनुभवन् सामाजिकः 'अयं (नटः) रामः, सीताविषयकशोकवान्, अयं दुष्यन्तः शकुन्तलाविषयकरतिमान्, तत्तदनुकूलविभावादिमत्त्वाद्' इति प्रतिपद्यते। पूर्वस्मिन् मते सामाजिको नटं राम इति पश्यति, अस्मिंश्च नटं राम इत्यनुमिनोति। 'प्रत्यक्षपरिगलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः' इति खलु चिरन्तनानामुक्तिः। नटे रामादेरनुकार्यस्यारोपो वा भवतु, अनुमानं वा, पदार्थस्त्वेकरूप एव। मतभेदस्तु पदार्थप्रतिपादनप्रकारभेदात् सिध्यति। न्यूनाधिकभावः प्रकार एव न तु वस्तुनि। नाट्यसम्बन्धी रसो नाट्यरस इति मीमांसकमते, नटाश्रयकत्वेन नाट्याश्रयकत्वं रसस्येति श्रीशङ्कुकमते। प्रथममतेऽनुकार्यगतत्वेऽपि रसस्य नाट्यसंबन्धित्वेन नाट्यरसत्वं नानुपपन्नम्। द्वितीयमते चानुकर्तृगतत्वेऽपि रसस्य नाट्याश्रयकत्वेन नाट्यरसत्वं नानुपपन्नम्। उभयत्र स्थायिनोऽवभास आवश्यकः। नाट्यसम्बन्धित्वेन नाट्याश्रयकत्वेन नाट्यहेतुकत्वेन नटनयोग्यत्वरूपेण वा सोऽवभासताम्। सर्वथाऽवभासस्तस्य सर्वैरिष्यत एव।

ये च रसस्य प्रतीतिमुत्पत्तिमभिव्यक्तिं वाऽनङ्गीकुर्वाणा अभिधायकत्वं भावकत्वं भोगकृत्त्वं चेति व्यापारत्रयं स्वीकृत्य तृतीयव्यापारेण रसस्य भोगो भवति सहृदयानामिति वदन्ति, तेषामपि मतेऽभिधायकत्वव्यापारस्य श्रव्यकाव्याश्रितत्वेन दृश्ये नाट्येऽनुपयोगात्, भावकत्वव्यापारेण नटाभिनयविषयाणां विभावादीनां रामसीतादिसंबन्धपरित्यागपुरस्सरं नायकनायिकासम्बन्धमाश्रित्य साधारणत्वापादनं विधाय तृतीयव्यापारेण रसस्य भोगो वक्तव्यः। अयं च भोगः साक्षात्कारविशेषोऽनुभवस्मरणप्रतिपत्तिभ्यो विलक्षणः। वैलक्षण्ये च तिस्रोऽवस्थाः कारणत्वेन स्वीक्रियन्ते—द्रुतिर्विस्तारो विकासश्चेति। प्राथमिक्यवस्था चित्तस्य द्रुती रजोगुणाधीना, विस्तारो द्वितीयावस्था तमोगुणाधीना, रजस्तमोभ्यामनुविद्धं तत्त्वम्, तदधीनश्च विकासः। तदा भोगः स्वस्वरूपं लभते। भोगावस्थायां सत्त्वस्य प्राचुर्येण स्वात्मचैतन्यरूपां परां निर्वृतिं प्राप्नुवतः

सामाजिकस्य विगलितवेद्यान्तरतयाऽवस्थितिर्भवति । तदानीम्—'अहं रामः सीताविषयकशोकवान्', 'अहं दुष्यन्तः शकुन्तलाविषयकरतिमान्' इत्येवं लोकोत्तरमानन्दमनुभवन् सामाजिको भवति । इयं चावस्था नटेन कुशलेन प्रकाश्यमानानां विभावादीनामनुवर्तनं यावदवतिष्ठते ।

इयमेव पार्यन्तिकी स्थितिरानन्दवर्धनाचार्याणामभिनवगुप्तपादानां च मतेऽपि । भावकत्वभोगकत्वरूपव्यापारद्वयमनङ्गीकृत्यैकेनैव ध्वननव्यापारेण स्वीयं मतं ते प्रतिपादयन्ति । सर्वेष्वपि पक्षेषु सहृदयानां रसप्रतीतिस्तावदस्त्येव । श्रव्यकाव्येषु सालङ्कारैः सगुणैश्च शब्दैरर्थैश्च समर्प्यमाणानां विभावादीनां योगात्, नाट्ये च कुशलैर्नटैः समर्प्यमाणानां तेषां योगात् सामाजिकानां रसप्रतीतिः । इयं क्वचित् प्रात्यक्षिकी, क्वचिदानुमानिकी, क्वचिद् भोजकत्वव्यापारजन्या, क्वचिच्च ध्वननव्यापारोत्थेति भिन्ना भवति । प्रतीतित्वरूपं सामान्यं च सर्वत्राविशिष्टम् । शाखाचन्द्रन्यायेनारुन्धतीदर्शनन्यायेन वा सर्वेऽपि पक्षा उपपादनीयाः । सर्वेषु पक्षेषूद्देश्यं चैकरूपमेव चित्तवृत्तिनिरोधेनानन्दावाप्तिः । तत्र व्यापारसामान्यस्य साध्यम्, साधनम्, इतिकर्तव्यता चेति त्रयमपेक्ष्यते—किं केन कथमिति । श्रौतेषु व्यापारेषु यागादिषु स्वर्गादिकं साध्यम्, यागहोमादिकं साधनम्, अङ्गकलापश्चेतिकर्तव्यता । तथा च वेदो भावकः फलार्थिनः पुरुषस्याङ्गसहितेन यागादिना करणेन यथा स्वर्गादिरूपमानन्दं भावयति, तथैव काव्यं नाट्यं वा भावकं प्रत्यक्षानुमानभोगकृत्त्वध्वननादिव्यापारेण साधनेन गुणालङ्कारौचित्यादिरूपयेतिकर्तव्यतया सामाजिकस्य रसमानन्दं भावयति । तत्र यागो दानं होमः प्रणयनं निर्वापश्चेत्यादीनि श्रौतेषु साधनानि भिन्नानि, इतिकर्तव्यताश्च प्रयाजादयो भिन्नाः, साध्यानि च स्वर्गपशुपुत्रादीनि भिन्नान्यपि तज्जन्यं सुखं त्वेकरूपमेव, तथैव काव्ये नाट्ये च करणानामितिकर्तव्यतानां साध्यानां च भेदेऽपि सुखमेकमेव । हंसतूलिकामञ्चे कश्चन शयानः सुषुप्तिजन्यं सुखं लभते, अपरस्तृणैर्घासैश्च प्रपूरितायां शय्यायां शयानस्तादृशं सुखमवाप्नोति, अन्यश्च कर्कशे स्थण्डिल एव लुठन् तत् प्राप्नोति । सुषुप्तिजन्यं सुखं तु सर्वत्राविशिष्टमेव ।

विमर्शकानां क्वचित् काचिन्न्यूनता परिस्फुरेत् । तेन च मिथो निन्दाव्यापारोऽपि प्रवर्तेत । स्वं स्वं मतमुपपादयन् परं निन्देदेव । किन्तु प्रेक्षकैस्तत्र समां दृष्टिमवलम्ब्य वस्तुतत्त्वं परीक्षितव्यम् न तु निन्दाव्यापारे प्रवर्तितव्यम् । गा अश्वांश्च स्तोतुं प्रवृत्तो वेदोऽपि "अपशवो वाऽन्ये गोअश्वेभ्यः गोअश्वाः पशवः" इत्यजादीन् प्राणिनो निन्दतीति नास्माभिरप्यजादयो निन्दितव्याः । 'न हि निन्दा निन्दितुं प्रवृत्ता, अपि तु स्तुत्यं स्तोतुम्' इति तस्य तात्पर्यं परिकल्पनीयम् । एवमेव रसविषये पूर्वजैः प्रवर्तितेषु मार्गेषु समन्वयात्मिका दृष्टिरवलम्बनीयेति शम् ।

श्रीमद्भागवतभाषापरिच्छेदः

श्रीचारुदेवशास्त्री

(२२ वर्षे २ अङ्कादनुवृत्तः)

ऋतवानिति विप्रलब्धः ॥१।१५।१६[२]॥

२७. विप्रलब्ध उपालब्धः सोत्प्रासमुक्त इति वार्थः प्रकृते । 'विप्रलम्भो विसंवाद' इति तु कोषः । विप्रलब्धः प्रतारित इति च लोकप्रत्ययः ।

…उप्तमूष्याम् ॥१॥१५।२१[४]॥

२८. 'ऊषः क्षारमृत्तिके'ति कोषः । स्त्रियामूषीति तु नान्यत्र श्रुण्मः ।

केचिद्विकल्पवसनाः ॥१।१७।१६[१]॥

२९. वसते आच्छादयन्तीति वसनाः । विकल्पस्य वसना आच्छादयितार इति विकल्पवसनाः । अभेदवादिन इत्यर्थः । स च महता क्लेशेन लभ्य इत्यवश्यप्रतिपत्तव्यम् । शब्दश्चार्थश्चे-त्युभयमप्रसिद्धं कविकल्पितम् ।

वयांसि तद्व्याकरणं विचित्रम् ॥१।१।३६[१]॥

३०. व्याकरणं शिल्पनैपुण्यमिति विवक्षति । लोके नास्य तत्रार्थे प्रसिद्धिः ।

निर्याति सिद्धेश्वरजुष्टधिष्ण्यम् ॥२।२।२६[३]॥

३१. अत्र धिष्ण्यमिति विमानार्थे प्रयुक्तम् । अमरस्तु—'धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेग्ना'विति पठति ।

कथा हरिकथोदर्काः……॥२।३।१४[३]॥

३२. हरिकथोत्तरा इति विवक्षति । लोके तूदर्कशब्दः फलमुत्तरमाह, न तु सामान्येनोत्तरमात्रम् ।

श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः ॥२।३।१९[२]॥

३३. संस्तुतः समानः । अन्यत्र तु संस्तुतः परिचितो भवति । क्वचिद् उपसर्गस्य धात्वर्थानुवृत्तेः संस्तुतः स्तुतपर्यायोऽपि भवति ।

श्रुत्वा हरिस्तमरणार्थिनम् ॥२।७।१६[१]॥

३४. अरणशब्दो वेदे शून्यवचनः यतो लौकिकोऽरण्यशब्दः आत्मानं लभते । अयं तु व्युत्पत्ति-मात्रसमाश्रयो गत्यपरपर्याये शरणेर्थे प्रयुङ्क्ते । एवमन्यत्रापि ।

३५. नारायणं तमरणं मनसा जगाम ॥१०।१६।३०[४]॥ इत्यत्र ।

वीर्यं न पुंसोऽस्त्यजवेगनिष्कृतम् ॥८।८।२१[३]॥

२

३६. कालवेगपरिह्वृतमिति श्रीधरः। तेन अजशब्दः कालवचन उपात्त इति भाति। अत्रार्थे नायमन्यत्र श्रूयते।

एवं सुरासुरगणाः समदेशकालहेत्वर्थकर्ममतयोपि फले विकल्पाः ॥८।६।२८[१-२]॥

३७. विविधः कल्पः फलं येषां ते विकल्पाः। केषाञ्चिज्जातं केषाञ्चिन्नेति वैषम्यवन्तस्ते सुरासुराः। अत्रापि प्रयोगे सैव परोक्षप्रियताऽस्य पुराणकारस्य। विकल्प इति तु तत्पुरुष एव लौकिकः, बहुव्रीहिस्त्वलौकिकः। कल्पः फलमिति च कल्पितोर्थः।

३८. तावच्छिरोऽच्छिनदरेर्नदतोऽरिणाऽऽद्यः ॥८।१०।५७[४]॥ इत्यत्र,

आयोधनं तद्रथवाजिकुञ्जरद्विपत्खरोष्ट्रैररिणाऽवखण्डितैः ॥१०।६६।१७[१-२]॥

इत्यत्र चारिश्चक्रार्थे प्रयुक्तः। स चान्यत्रास्मिन्नर्थे दुरापः।

वणिक्पथा भिन्ननवो यथार्णवे ॥८।११।२५[४]॥

३६. अत्र वणिक्पथा नैगमा उक्ताः। वणिक्पथो विपणिर्भवति हट्टो वा। पुराणोक्तार्थाभ्युपगमे तु वणिक्पथ इत्यत्र पथिञ्शब्दो व्यर्थ इत्यतिरिक्तो दोषः।

स्वायम्भुवं धाम गता अकर्मकम् ॥८।२१।२[४]॥

४०. अत्राकर्मकम् इत्यस्य कर्मभिरप्राप्यमित्यर्थः। शब्दस्तु तं नाह।

त्वं नूनमसुराणां नः पारोक्ष्यः परमो गुरुः ॥८।२२।५[१-२]॥

४१. परोक्ष एव पारोक्ष्य इति स्वार्थे ष्यञन्तोऽन्यत्र दुर्लभः। भावे पारोक्ष्यमिति तु विदितं विदाम्।

दृष्ट्वा त्वरेण निजधोरणतोऽवतीर्य ॥१०।१३।६२[१]॥

४२. धोरणमिति वाहनं भवति। कोषस्थोप्येष शब्दो विरलप्रयोगतमः।

सख्युः सोऽपचितिं कुर्वन्वानरो राष्ट्रविप्लवम् ॥१०।६७।३[१-२]॥

४३. अपचितिरानृण्यमिति श्रीधरः। अत्रार्थबोधे श्रीधरस्याधमर्णा वयम्। साक्षात्प्रयोक्तुर्वा पुराणकारस्य।

अद्य मे निभृतो देहः ॥१०।२८।५[१]॥

४४. धृतः, साफल्यं प्राप्तमित्यभ्यूहति श्रीधरः। यद्वा निभृतः पूर्णमनोरथ इति च स विकल्पयति पूर्वत्रार्थेऽसन्तुष्टः। क्वान्यत्रैतदर्थपरिग्रह इति विचक्षणाश्चक्षीरन्।

ब्रह्मन् यमनुगृह्णामि तद्विशो विधुनोम्यहम् ॥८।२२।२४[१-२]॥

४५. विशोऽर्था धनानीति यावत्। कोषादिपारायणिकोपि कथङ्कारमिममर्थं प्रतीयात्।

यत्सेवयाऽग्नेरिव रुद्ररोदनम् ॥८।२४।४८[२]॥

४६. रुद्ररोदनमित्यनेन रजतमाह। यद्यपि श्रुत्यर्थवादाद्रुद्ररोदनाद्रजतोत्पत्तिर्विदितचरी विदुषां तथापि रुद्ररोदनमिति शब्दो रजतेऽर्थे शक्तो न, प्रसिद्धश्च नेत्यवश्यमूरीकार्यमकामेनापि।

पारमेष्ठ्यान्युपादाय पण्यान्युच्चावचानि च ॥६।१०।३६[३-४]॥

४७. पारमेष्ठ्यानि राजार्हाणीति श्रीधरः। परमेष्ठी राजार्थेऽपीत्यत्र प्रमाणं मृग्यम्।

विचित्रवीर्योऽवरजो नाम्ना चित्राङ्गदो हतः ॥६।२२।२१[१-२]॥

४८. अत्र नाम्नेति सनाम्नेत्यर्थे प्रयुक्तम्। न हीमे समानाभिधेये पदे इति पांसुलपादहालिकोऽपि वेद।

शिग्भिस्त्वग्भिर्दृषद्भिश्च बुभुजुः कृतभाजनाः ॥१०।१३।६[३-४]॥

४६. अत्र शिव इति शिक्यानीत्यर्थे प्रयुक्तम्। प्रसिद्धेरपद्वेषात्।

क्वेदृग्विधाविगणिताण्डपराणुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वम् ॥१०।१४।११[३-४]॥

५०. अत्र परमाणुरित्यनुक्त्वा पराणुरित्युक्तिर्वातायनेऽर्थे वाताध्वशब्दप्रयुक्तिश्च परोक्षप्रियस्यास्य कवेः सदृशी नाम।

वणिङ्मुनिनृपस्नाताः ॥१०।२०।४६[१]॥

५१. अत्र स्नातशब्दः स्नातकेऽर्थे प्रयुक्तः। न हि तेन व्रतसमाप्तिः शक्या गमयितुमिति न गणयति पुराणकारः।

प्रतीवैक्षत् कटाक्षेपैः सन्दष्टदशनच्छदा ॥१०॥३२।६[३-४]॥

५२. अत्र कटाक्षक्षेपेऽपाङ्गवीक्षिते कटाक्षेप इत्यस्योपज्ञा कवेः।

विसर्पदुत्सर्पदसह्यमप्रति ॥८।७।१६[२]॥

५३. अप्रतिशब्दोऽप्रतीकारेऽर्थे। अपूर्वः शब्दोऽपूर्वश्चार्थः।

ते नूनमूतिमविदंस्तव हातलज्जाः ॥८।७।३३[४]॥

५४. हातमित्यप्रसिद्धं दुष्टं च। ओहाङ् गताविल्यस्य निष्ठायां हानमित्येव।

समर्चितो ह्यस्य गृहीतपाणिभिः ॥१।१०।२८[२]॥

५५. गृहीतपाणिशब्देन पाणिगृहीतीमाह। अन्ये तु नैवं ब्रुवीरन्।

विज्ञानशक्तिं महिमामनन्ति ॥२।१।३५[१]॥

५६. महिशब्देन महत्तत्त्वमाह। साङ्ख्यास्तु नैवमाचक्षते।

व्यवहारदूषणम्

यथा वागन्तरे तथा संस्कृतेपि परम्परीणः पूर्वसूरिभिरादृतोस्ति कश्चिद् वाग्व्यवहारविशेषः। स हि वागात्मा। स न दूषणीयः। अयं तु भूयोविद्योपि तं व्यवहारं केषुचिदस्य पुराणस्य प्रदेशेषु दूषयतीतिताननुक्रम्य दर्शयामः—

अहं पुरातीतभवेऽभवं मुने दास्यास्तु कस्याश्चन वेदवादिनाम् ॥१।५।२३[१-२]॥

१. सप्तमीस्थाने दास्या इति पञ्चमीप्रयोगो व्यवहारं नानुपतति। जायतेः प्रयोगे माताऽधिकरणमभ्युपेयते। तथा चादिकवेः प्रयोगः—

अदृष्टदुःखो धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः।

मयि जातो दशरथात्कथमुञ्छेन वर्तयेत् ॥२।२४।२॥ इति।

मम दृशि गोचर एष आविरात्मा ॥१।६।४१[३]॥

२. अत्र दृशोर्गोचर इति व्यासेन दृग्गोचर इति समासेन वा न्यासो व्यवहारानुगः स्यात्।

ववृषुः कुसुमैः कृष्णे ॥१।१०।१६[३]॥

३. ववृषुः कुसुमानि कृष्णे इति वा वक्तव्यम्, अभिववृषुः कुसुमैः कृष्णमिति वा। न तृतीयः पन्थाः समस्ति।

कालरूपोऽवतीर्णोऽस्याम् ॥१।१३।४८[३]॥

४. अवतीर्ण इमाम् इति शिष्टव्यवहारः। अभिषेकाय सलिलमवतीर्णः भुवमवततारेत्यादिषु शतशो महाकविप्रयोगेषु कर्मविभक्तेर्द्वितीयायाः श्रवणात्।

स वा अद्यतनाद्राजन् परतः पञ्चमेहनि ॥१।१३।५६[१-२]॥

५. अत्राद्यतनादह्न इति व्यवहारं विरुन्धे, वैयर्थ्यं च धत्ते। अद्येत्यस्मिन्नहनीत्यर्थे निपातः। अत्राहोरूपे कालेऽधिकरणे द्रव्यं वा क्रिया वाऽऽधेया स्यान्न त्वहरेव। कवयस्त्वत्रार्थे केवलम् अद्येति प्रयुञ्जत इत इति वा।

सम्प्रस्थिते द्वारकायां जिष्णौ बन्धुदिदृक्षया।

* * * *

व्यतीताः कतिचिन्मासास्तदा नायात्ततोऽर्जुनः ॥१।१४।१-२[२-२]॥

६. अत्र सम्प्रस्थितस्य द्वारकां जिष्णोरिति व्यवहारानुपाती वाक्यैकदेश इष्यते। किं च। जिष्णुः प्रस्थितोऽर्जुनश्च नायादित्येवमुक्ते प्रस्थानायानकर्त्रोः पुरुषयोरन्यत्वं भासते, नैकत्वम्। तदनिष्टम्। प्रतिनिर्देशोपि तेनैव निर्दिष्टपूर्वेण नामधेयेन कार्य इति व्यवहार इति तद्विदः।

अमुनैव कलेवरेण ॥१।१५।१२[३]॥

७. अनेनैवेति तु वक्तव्यम् । अदःशब्दस्तु विप्रकृष्टमेवार्थमुपलक्षयेन्न संनिकृष्टम् ।

रेमे स्त्रीरत्नकूटस्थः ॥१।११।३५[३]॥

८. कूटशब्दोऽन्यत्र राशिवचनोऽत्र प्राणिसमूहे व्यवहृतः । सोयं व्यवहारातिपातः ।

मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य वयो मन्दायुषश्च वै ।

निद्रया ह्रियते नक्तं दिवा च व्यर्थकर्मभिः ॥१।१६।९॥

९. अत्र वय इत्यायुरर्थे प्रयुक्तम् । बाल्यादिरवस्थाविशेषो वय उच्यते । त्रीणि चत्वारि वा वयांसि भवन्ति । क्वचिद् वयो यौवनमप्याह ।

······अन्यतमो मुकुन्दात् ।

को नाम लोके भगवत्पदार्थः ॥१।१८।२१[३-४]॥

१०. अन्यो मुकुन्दादिति वक्तुमुचितम् । डतमच्प्रत्ययेन नार्थः ।

······पुनर्न मेऽस्तुऽभूत् पापीयसी धीर्द्विजदेवगोभ्यः ॥१।१९।३[३-४]॥

११. अत्र चतुर्थी न व्यवहारानुपातिनी भवति । विषये सप्तमीष्यते । चतुर्थीप्रयोगस्तु वर्तमानं हिन्दीव्यवहारमनुविधत्ते ।

यदि नः श्रवणायालं युष्मद्व्यवसितं प्रभो ॥१०।८८।३०[१-२]॥

१२. श्रवणायालं श्रोतव्यं श्रवणार्हमिति विवक्षति । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरे योग्यार्थस्यासङ्ग्रहादन्यत्राप्रयोगाच्चेदं व्यवहारदूषणमेव । शक्तिशब्देन च शक्तिमत एव ग्रहणं न शक्यस्येति शक्यार्थतापि न शक्या परिग्रहीतुम् ।

आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तं च यन्नसौ ॥२।३।१७[१-२]॥

१२-क. अदःशब्देन सूर्यं विवक्षति । वेदे तावदेषा शैली; इदंशब्देन पृथिवी बोध्यतेऽदःशब्देन सूर्यो वा द्यौर्वेति । तामिमां शैलीं लोको नानुसरति, अनुसरति चेत्कश्चित्प्रौढिं व्युत्पत्ति वा दिदर्शयिषुर्बाढं व्यवहारमुच्चरते ।

नाहं न यूयं यद्दतां गतिं विदुः ॥२।६।३६[१]॥

१३. अत्र द्वे वाक्ये । अहं न (वेद) इत्येकम् , यूयं न (वेत्थ) इत्यपरम् । युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे धातोर्मध्यमः पुरुष इति समेषामाचार्याणामविप्रतिपत्ति मतम् । अयं तु तन्मते तत्प्रतिष्ठं व्यवहारं च कामतोऽवहेलयति ।

न वा अयं ब्रह्मबन्धुर्विष्णुर्मायाविनां वरः ॥८।२१।१०[१-२]॥

१४. अत्र कुत्सा नाभिप्रेता । अकुत्सायां चास्य ब्रह्मबन्धुशब्दस्य प्रयोगो न । 'ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देश' इत्यमरश्च । तत्र निर्देश इत्युक्तेरकुत्सायामप्ययं प्रयुक्तो न दुष्येदिति मा स्म शङ्कि। तत्र ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य बन्धुर्ज्ञातिरित्यर्थः स्यात् । स च प्रकृते नेष्ट इत्यपाणिपिहितम् ।

यत्र नैसर्गदुर्वैराः सहासन् नृमृगादयः ॥१०।१३।६०[१-२]॥

१५. स्वार्थे णिर्नैसर्गः साधुरपि नान्यत्र व्यवहृत इति न न विदितं विदाम् ।

कृष्णावतारोत्सवसम्भ्रमोऽस्पृशन्मुदा द्विजेभ्योऽयुतमाप्लुतो गवाम् ॥१०।३।११[३-४]॥

१६. स्पर्शयतिरेव वितरणे वर्तते न तु स्पृशतिरणिच्कः । न हि गां स्पृशतीत्युक्ते गां वितरतीति कश्चित्प्रतिपद्यते, अन्यत्र भागवतकारात् ।

पुष्पैः किरन्तो हरिमीडिरे सुराः ॥१०।३६।१४[४]॥

१७. पुष्पाणि किरतेः कर्म भवन्ति कश्चित्पुष्पाणि किरति, कीर्यन्ते वा पुष्पाणि केनचिदिति । पुष्पाणां करणता त्ववाद्युपसृष्टस्य किरतेरुपेयते न केवलस्य । तेन पुष्पैराकिरन्तोऽवकिरन्तो वेति व्यवहार्यं भवतीति न व्यवहारविदो वेद्याः ।

······तूर्यभेर्यश्च जघ्निरे ॥१०।४२।३३[२]॥

१८. वाद्यताडनेऽर्थेऽनुपसृष्टस्य हन्तेः प्रयोगो न व्यवहारमनुसरति। प्रायेणात्रार्थेऽभिहन्तिराहन्तिर्वा प्रयुज्यते ।

रिपवो जिग्युरधुना काल आत्मानुसारिणि ॥१०।५४।१६[१-२]॥

१९. अधुनेति सति जिग्युरिति लिट्प्रयोगेऽब्रह्मण्यमुद्घोषणीयं भवति ।

निवासितः प्रियाजुष्टे पर्यङ्के भ्रातरो यथा ॥१०।८१।१७[१-२]॥

२०. उपमेयैक्येऽप्युपमानबहुत्वं व्यवहारातिगमुद्वेगाय सचेतसाम् ।

सा तज्जुगुप्सितं मत्वा महती व्रीडिता ततः ॥११।९।७[१-२]॥

२१. भृशं व्रीडिताऽत्यर्थं व्रीडितेति तु वक्तुमुचितम् । यथास्थिते तु महतीति प्रथमान्तं विशेषणं सेत्यनेनोद्देश्येनान्वियाद् , विधेयं तु निर्विशेषणं स्यात् । उद्देश्येनानन्वये त्वेतत्पृथग् विधेयान्तरं स्यादनर्थश्चोपनतः स्यात् , सा महती बभूव व्रीडिता च बभूवेत्यर्थप्रसङ्गात् । प्रकृतो वाक्यप्रयोगः प्रचरन्तीं हिन्दीं भूयसाऽनुकरोति । तामनुकुर्वन्त केचन संस्कृतेऽपि प्रयुञ्जते प्राधीताः ।

व्रजामि शरणं तेऽद्य ॥१०।६६।२०[३]॥

२२. अत्रापूर्वो व्यवहारव्यतिक्रमः। शरणमिति रक्षितृपर्यायः। 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरात्। त्वां शरणं यामीति व्यवस्थितो व्यवहारः। तमिमं व्यवहारं प्रायेणापभ्रष्टवाचो बौद्धा अपि बुद्धं शरणं यामीत्यादि प्रयुञ्जानाः साध्वन्वपालयन् का कथेतरेषाम्। परमभागवतोऽयं भागवतकारः कथं नाम श्रीकृष्णः शरणं ममेति वैष्णवानां महावाक्ये शरणं रक्षितेत्यर्थं विसस्मार, कथं च प्रकृते 'ते' इति षष्ठीं व्यवजहार। षष्ठीप्रयोगश्च वर्तमानं हिन्दीव्यवहारं स्मारयति।

क्लिष्टान्वयः (पदवाक्यदुःश्लेषः)

दुःश्लिष्टानि क्लिष्टान्वयानि पदानि झटित्यर्थप्रतीतिं प्रतिबध्नन्ति, निरन्वयानि तु तानि वाक्यस्वरूपमेव विघटयन्ति। अवान्तरवाक्यानि चापि तथाजातीयकान्यर्थावगमं मन्थरयन्तीति नेष्टानि। इत्थम्भूतो दुरन्वयोऽनन्वयो वात्र पुराणेऽविरलः। विस्तरभिया कियत्यश्चिद् दिश उपह्रियन्ते—

पिबत भागवतं रसमालयम्॥१।१।३॥

१. रसाश्रयमिति तु विवक्षति। आलय इति 'लीङ् श्लेषणे' इत्यस्मादाङ्पूर्वादधिकरणे घे प्रत्यये रूपम्। यथान्यासं सामानाधिकरण्यं दुरुपपादम्। श्रीधरस्त्वन्यथार्थापयते यदाह—लयो मोक्षः। अभिविधावाङ्। मुक्तैरपि तत्पानस्येष्टत्वादिति। तन्न। जननमरणादिदुःखान्मोक्षो लय इति नाभिधीयते, किन्तर्ह्यप्ययः। अपीता ब्रह्मणि लीनाः कथङ्कारं भागवतं रसं कामयेरन् रसयेरन् वेति विचारणीयम्। अपि च। भुवि गलितं तत्फलं त्वगष्ठ्यादिरहितं रसरूपमेव, अत एव फलं रसमिति सामानाधिकरण्येनोक्तिरित्यभिमन्यते टीकाकारः। यद्येवं भुवि गलितस्य रजोवकीर्णत्वादपेयता स्यात्, पिबतेति पुराणकृता प्ररोचना चासङ्गता स्यात्। रसाश्रयस्य फलस्य पानोक्तिः कथं घटेतेति चेत्, भवत्पक्षेपि फलस्यैव पानमुक्तं रसत्वं तु तत्रारोप इति यत्किञ्चिदेतत्।

यद्येषोपरता देवी माया वैशारदी मतिः।
सम्पन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वे महीयते॥१।३।३४॥

२. मायेत्यतोऽनन्तरं तदेत्यपेक्षितम्। स्वे महिम्नि सम्पन्न एवेति विदुरित्यन्वयः। महीयत इति पृथग्वाक्यमनन्वयं तिष्ठत्यपार्थकं च भवति। स्वे महिम्नि सम्पत्तेरूर्ध्वं को नाम पूजाधिगमो महत्त्वाधिगमो वा।

शिवाय लोकस्य भवाय भूतये य उत्तमश्लोकपरायणा जनाः।
जीवन्ति नात्मार्थम्·········॥१।४।१२॥

३. य उत्तमश्लोकपरायणा जनास्ते लोकस्य शिवाय भवाय भूतये जीवन्ति, आत्मार्थं न जीवन्तीत्यन्वयः। यत्तदोर्नित्यः सम्बन्ध इति तच्छब्दपरिहारो दूषणम्।

देव्यो ह्रिया परिदधुर्न सुतस्य चित्रम् ॥१।४।५^{२}॥

४. अत्र सुतस्येति दुरन्वयम्। सुतस्य पुरतो गच्छतो ह्रिया नेत्यन्वयः।

कथां भगवतीं पुण्यां यदाह भगवाञ्शुकः ॥१।४।२$^{३·४}$॥

५. यामाहेति वक्तव्ये यच्छब्दो नपुंसकमन्वयस्य विघटकः।

यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥१।५।११^{४}॥

६. यदित्येकवचनं पूर्वत्र श्रुतं नामानीत्येतत् परामृशति। वचनभेदाद् दुर्घटोऽन्वयः।

कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम् ॥१।५।१२$^{३·४}$॥

७. ईश्वरे नार्पितं शश्वदभद्रं सत्त्वशुद्धेरप्यकारणं यत्कर्म तत्पुनः कुत इति योजना। अहो अन्वयदुरूहता। चकारोऽधिकः। अनर्थकपदोपजना वाक्यभेददूषणाऽध्याहारवती वाक्। न चार्पितं कर्मेत्यत्रासमासो वाक्यभेदं प्रयोजयति।

यैः कोपितं ब्रह्मकुलं राजन्यैरकृतात्मभिः।
तत्कुलं प्रदहत्याशु सानुबन्धं शुचार्पितम् ॥१।७।४८॥

८. अत्र पूर्वार्धे ब्रह्मकुलमित्युक्तं कर्म, उत्तरत्र च तदेव कर्तृतया वक्तुमिष्यते। तत्कुलं तेषां राजन्यानां कुलमित्यनुक्तं कर्म। यथाश्रुतं तु तत्कुलं प्रदहतीत्यनेन कर्तृतयान्वेतीति प्रतीयते, सकृदुपात्तस्य ब्रह्मकुलस्य शक्तिद्वयायोगात्। किं च शुचार्पितमिति ब्रह्मकुलं विशिनष्टि, सानुबन्धम् इति च तत्कुलमित्यहो दुरन्वयम्।

पदयोः पतिताश्रुमुख्याः ॥१।१५।१०^{३}॥

९. पदयोः पादयोः पतिताया अश्रुमुख्या इति तु ऋजुतरको वाचां मार्गः।

यो नो जुगोप वनमेत्य दुरन्तकृच्छ्राद्
दुर्वाससोऽरिविहितादयुताग्रभुग्यः।
शाकान्नशिष्टमुपभुज्य यतस्त्रिलोकीं
तृप्तामम॑स्त सलिले विनिमग्नसङ्घः ॥१।१५।११॥

१०. अत्यन्तं क्लिष्टान्वयं पद्यम्। योऽरिविहिताद् दुर्वाससो(जायमानाद्) दुरन्तकृच्छ्राद् वनमेत्य शाकान्नशिष्टं (च) उपभुज्य नो जुगोपेत्येकं वाक्यम्। योऽयुताग्रभुग् इति द्वितीयम्। यतः सलिले विनिमग्नसङ्घस्त्रिलोकीं तृप्तामम॑स्तेति च तृतीयम्। यत इति कारणं ब्रूते। यस्मात्

कारणादित्यर्थः । यस्माज्जुगोप तस्मात्सङ्घस्त्रिलोकीं तृप्ताममंस्तेति प्रतीतिं यन्न विवक्षितोऽर्थः, यस्माच्छाकान्नशिष्टमुपबुभुजे तस्मादिति तु विवक्षितः, परं नायं यथास्थिताद् वाक्यसन्दर्भाल्लभ्यते, उपभुज्येति गुणीभूतक्रियाया जुगोपेति प्रधानक्रियाया विशेषणत्वेनान्वयात् । योऽच्युताग्रभुग् इत्यत्र श्रूयमाणो यच्छब्दः सर्वनाम पूर्ववाक्यगतं पञ्चम्या निर्दिष्टं दुर्वासस इति पदं परामृशतीति कवेर्हृदयम् । यथास्थिते तु यो जुगोपेत्यादिवाक्येन सामर्थ्यलाभाय तत्र यच्छब्दोक्तं भगवन्तं कृष्णमेव प्रत्यवमृशेत्, न तु दुरन्तकृच्छ्रादित्यनेन संसृष्टं दुर्वासःपदार्थम् । वस्तुतो मूकस्य भाषेयमिति मूकमाता विजानीयात्किमेष भाषत इति । मूको वा स्वयं संविद्यात् । किमपि वृत्तमतीतमाचिख्यासता कविना तथार्थो निबन्धनीयो यथावृत्तमत्यन्तमज्ञातवतापि जनेनाऽविकलं विशदं च तज्ज्ञातं स्यात् । अज्ञातज्ञापनं ह्याख्यातुः कवेः प्रयोजनम्, न मोहस्यापादनम् ।

अथो विहायेममसुं च लोकं विमर्शितो हेयतया पुरस्तात् ॥१।१६।५[१-२]॥

११. अत्र प्रथमे चरणे लोकयोर्हानमुक्तम्, द्वितीये च पुरस्तादेव हेयतया विमर्शितः (निश्चितः) कश्चिदेक इत्युक्तम् इति परस्परमनन्वयम् ।

कृतदारो जुगोपोर्वीं काव्यस्य वृषपर्वणः ॥९।१८।४[३-४]॥

१२. काव्यस्य वृषपर्वणश्च कन्याभ्यां कृतदार इति श्रीधरो व्याचष्टे । कन्याभ्यामिति सत्यपि न सुलभा पदयोजना । ययातिर्हि कन्ये (कर्मणी) दारान्कृतवान्न तु कन्याभ्यां करणभूताभ्यां तस्य दारकर्म ।

नायं श्रियोऽङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः ।
स्वर्योषितां नलिनगन्धरुचां कुतोऽन्याः ॥१०।४७।६०[१-२]॥

१३. अत्र श्लोकार्धे कुतोऽन्यासामिति वक्तुमुचितम् । यथास्थिते त्वन्वयो दुर्लभः ।

क्षेत्रज्ञ एतां निनयेत्तमात्मनि ॥२।२।१६[२]॥

१४. अत्र तम् इति तृतीयचरणगतमात्मानम् इत्यनेनान्वेति । एतां बुद्धिं क्षेत्रज्ञ आत्मनि निनयेत्, तं क्षेत्रज्ञमात्मानं पर आत्मनीति श्लोकार्थः ।

छन्दोमात्रगोचराः शब्दाः

१. उभये हि शब्दा लौकिका वैदिकाश्च । लोके विदिता लौकिकाः । वेदे विदिता वैदिकाः । तत्र ये वेदमात्रगोचरास्ते वैदिका इति समाख्यायन्ते । लोकवेदोभयसाधारणाश्च लौकिका

एव । ये वेदमात्रगोचरास्ते लोके न व्यवहार्या भवन्ति । अयं तु तानपि च्छन्दोमात्रप्रसिद्धे-ष्वर्थेष्वपि व्यवहरति । तदिह दिङ्मात्रमुदाहरामः—

प्रमथ्य चैद्यप्रमुखान्हि शुष्मिणः ॥१।१०।२६[२]॥

२. लोके शुष्मशब्दो बलवचनः क्वचिदेव प्रयुज्यते । वेदे शुष्मीति बलवानुच्यते । इह पुराणे तु मत्त इत्यर्थमाचष्टे ।

अजातशत्रुः पृतनां गोपीथाय मधुद्विषः ॥१।१०।३२[१-२]॥

३. अत्र गोपीथशब्दश्छान्दसो रक्षायामर्थे प्रयुक्तः ।

हत्वा स्वरिक्थस्पृध आततायिनः ॥१।१०।१[१]॥

४. वेदे वैदिके च वाङ्मये स्पृदिति युधि स्पर्धितरि रिपौ च वर्तते । इह तु स्पृहावतीत्यस्य स्वातन्त्र्यमपि

अपीच्यदर्शनं श्यामम् ॥१।१२।८[३]॥

५. अपीच्यं सुन्दरम् ।

सेहे महान्महितया कुमतेरघं मे ॥१।१५।१६ ॥

६. महिशब्दो महदर्थे नान्यत्र च्छन्दोभ्य उपलभ्यते ।

सह ओज आर्छत् ॥१।१५।१५[४]॥

सह ओजो बलं भगः ॥१।१६।२८[२]॥

७. उभयत्र सह इति च्छान्दसम् । लोके तु सहसा, साहसम्, साहसिकः, साहसिक्यम् इत्यादय एव सहःप्रकृतयः प्रथन्ते प्रयोगाः ।

विद्धः सपत्न्युदितपत्रिभिरन्ति राज्ञः ॥ २।७।८[१]॥

८. अन्तिशब्दश्छन्दोमात्रगोचरोऽव्ययम् । स्वार्थिककन्प्रत्ययान्तोऽन्तिकशब्दस्तु लौकिकोऽनव्ययः ।

तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः ॥ १०।२६।४८[१-२]॥

९. सुभग मन्त्र इति गणसूत्रान्मन्त्र एवाञ् । लोके तु ष्यञि सौभाग्यमिति शब्दः । अयं तु लोकेप्यञमिच्छति ।

अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपम् ॥१०।३०।१[३-४]॥

जलाशयमचक्षाणः ॥१।१८।२५[१]॥

मुनयो यदचक्षतात्मन् ॥ २।७।५[४]॥

विकर्षता मध्यगेन पुरुषावप्यचक्ष्महि ॥१०।११।४[३-४]॥

१०. इह चान्यत्र च चक्षिङ् दर्शने प्रयुक्तः । एवम्—

प्रत्यचष्ट कुरुश्रेष्ठ द्विजागमनमेव सः ॥६।४।४१[२-३]॥

११. इत्यत्र प्रतिपूर्वश्चक्षिङ् प्रतीक्षणे प्रयुक्त इति युक्तम् । लोके तु व्यक्तायां वाचि वर्तते ।

नाञ्जः स्वरूपगमने प्रभवन्ति भूम्नः ॥८।७।३४[२]॥

नाञ्जः प्रतिव्योढुं व्रजस्त्रियः ॥१०।३३।१८[३]॥

१२. अत्राञ्जःशब्दोऽव्ययं पठितः । लोके त्वञ्जसेत्येव प्रयोगतो दृष्टः ।

स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन् ॥१०।२९।२[३]॥

१३. चर्षणिशब्द आम्नायादन्यत्र नोपलभ्यते । मनुष्यवचनश्चायम् । कविस्तु जीवमात्रेऽर्थे प्रयुङ्क्ते ।

अहो त्रियामान्तरित उद्वाहो मेऽल्पराधसः ॥१०।५३।२३[४-६]॥

१४. राध इति सकारान्तं शब्दरूपं वेदैकगोचरम् ।

अक्षण्वतां फलमिदम्…… ॥१०।२१।७[१]॥

१५. लोके त्वक्षिमतामित्येव । तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिष्वनङ्विधेः । वेद एवान्यत्रापि 'च्छन्दस्यपि दृश्यते' (७।१।७६) इत्यनेन शास्त्रेण । उदाहरति च वृत्तिकारः— 'अक्षण्वता लाङ्गलेन' इति ।

त्वत्पादुके अविरतं परि ये चरन्ति ॥१०।७२।४[१]॥

१६. इत्यत्र परिरुपसर्गो 'ये' इत्यनेन पदेन व्यवधीयते । व्यवहिताश्चोपसर्गाश्छन्दस्येवाभ्यनुज्ञायन्ते ।

अध्याहारबाहुल्यम्

१. यत्र वक्ता तत्तदर्थोक्तावपेक्षितानि पदानि परित्यजति, यान्यन्तराऽर्थो न स्फुटति, अन्वयो वा न घटते, सा वाक्छान्दी ह्याकाङ्क्षा शब्दैरेव पूर्यत इति वचनादध्याहृतैः पदैः पूरणीया भवति । सोऽयमध्याहारो नाम काव्यबन्धदूषणायालं कवेरनलङ्कर्मीणतां व्यनक्ति । भागवतकारस्य चाध्याहारबहुला वागिति तामल्पामुदाहरामः—

देव्यो ह्रिया परिदधुर्न सुतस्य चित्रम् ॥१।४।५[१]॥

२. अत्र वाससी इति नोक्तमध्याहरणीयं भवति । सुतस्येत्यतोऽनन्तरं पुरो गच्छत इति पदे च पूरणीये भवतः ।

भूरीणि भूरि कर्माणि श्रोतव्यानि विभागशः ॥ १।१।११[१-२]॥

३. अत्र शास्त्राणीति शेषः ।

सत्त्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पन्ते येऽनु तानिह ॥१।२।२५[३-४]॥

४. येताननुभजन्ते इति योजना । ते इति भजन्ते इति च त्यक्तम् ।

न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशः ॥१।५।१०[१]॥

५. चित्रपदमपीति विवक्षितम् । यथास्थितेऽपिशब्देऽसति विरुद्धमतिकृत्त्वं दोषः ।

कस्य वा बृहतीमेतामात्मारामः समभ्यसत् ॥१।७।९[३·४]॥

६. कस्येत्यतः परं कारणात्कृते इति वाऽध्याहरणीयम् ।

भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः ॥१।८।२०[३·४]॥

७. अत्र विधानार्थम् इत्यतोऽनन्तरं धरामवतीर्णम् इति शेषो बोध्यः ।

यथा पङ्केन पङ्काम्भः सुरया वा सुराकृतम् ॥१।८।५२[२]॥

८. अत्र दौर्गन्ध्यमिति शेषः ।

रविं विनाक्ष्णोरिव ॥१।११।९[४]॥

९. यथा रविं विनाऽक्षिणी किमपि कर्तुमक्षमे भवतः, एवं वयमपि त्वया विप्रयुक्ता न किमपि कर्तुमपारयामेति विवक्षति । बहुरयमर्थः कवेर्मुखेऽन्तर्लीनः, शब्दास्तूपात्ताः कलयाऽपि नालं तमर्थमभिधातुम् । प्रथमे चरणत्रये तु त्वद्विप्रयुक्तानां नः प्रजानां क्षणोऽप्यब्दकोटिसमोभूदित्येवार्थं उदीरितः ।

बाहवो लोकपालानां सारङ्गाणां पदाम्बुजम् ॥१।११।२६[३·४]॥

१०. अत्राश्रय इत्यध्याहरणीयम् ।

हित्वेदं नृप गङ्गायां यास्यत्यद्धाऽकुतोभयम् ॥१।१२।२८॥

११. अत्रेदंशब्देन शरीरं परामृश्यत इत्यूहनीयम् ।

यावतः कृतवान्प्रश्नान्क्षत्ता कौषारवाग्रतः ।

जातैकभक्तिर्गोविन्दे तेभ्यश्चोपरराम ह ॥ १।१३।२ ॥

१२. अत्र तावतां त्रिचतुरैर्दत्तोत्तरैः सन्तुतोषेत्येतावान्पदसन्दोहः पूरणीयो भवति । तथा सत्येव चकारः समुच्चायकोऽर्थवान्भवति, नान्यथा । यदि चकारोऽनर्थक इत्यभ्युपेयते तदा कृतेभ्यः सर्वेभ्यः प्रश्नेभ्य उपरराम इति प्रश्नक्रियैवानर्थिका स्यात् ।

स्पष्टं विकीर्य पदयोः पतिताश्रुमुख्याः ॥ १।१५।१०[३] ॥

१३. अत्र पदयोरित्यस्याभिसम्बन्धाय केशपरामर्शस्मरणात्तत्कालं प्राप्तस्य श्रीकृष्णस्य नमने इत्येतावद् योजनीयम् ।

यत्तेजसा नृपशिरोऽङ्घ्रिमहन्……॥ १।१५।९[१] ॥

१४. अत्र नृपशिरोऽङ्घ्रिशब्देन जरासन्धं विवक्षति । नृपशिरस्स्वङ्घ्रिर्यस्येत्यर्थकं विशेषणपदं किं शक्तं जरासन्धं प्रत्याययितुम् । नात्रार्थे तस्य शब्दस्य प्रसिद्धिः । न हि सर्वत्र विशेषण-महिम्ना विशेष्यार्थलाभः । तेन जरासन्ध इति विशेष्यमवश्यवक्तव्यम्भवति ।

ते साधुकृतसर्वार्था ज्ञात्वात्यन्तिकमात्मनः ॥ १।१५।४६[१-२] ॥

१५. अत्र मरणमिति शेषः ।

मृषासमाधिराहोस्वित्किन्नु स्यात्क्षत्रबन्धुभिः ॥ १।१८।३१[४] ॥

१६. अत्र क्षत्रबन्धुभिर्गतैरागतैर्वा किन्नु स्यादिति जिज्ञासया मृषासमाधिराहोस्विदित्यर्थो विवक्षितः । महानर्थोऽल्पानि चाक्षराणि ।

याच्ञामृते पथि चरन्प्रभुभिर्न चाल्यः ॥ २।७।१७[४] ॥

१७. प्रभुभिरपीत्यर्थः, (किमुताप्रभुभिः) । तेनापिर्नापेक्ष्यः ।

अस्मिन्विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेदे ॥ २।७।३[४] ॥

१८. अत्रास्मिन् इत्युत्तरं जन्मनीति पूरणीयम् ।

सर्वान्स्वज्ञातिसम्बन्धान्दिग्भ्यः कंसभयाकुलान् ॥ १०।४५।१५[१-२] ॥

१९. अत्र दिग्भ्य इत्यत उत्तरम् आनाय्येति पूरणीयम् । तावताऽपि न पूर्यतेर्थः । दिशो विद्रुतांस्तांस्तत आनाय्येत्यर्थस्य विवक्षितत्वात् ।

गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणुः ॥ १०।२१।९[१] ॥

२०. अत्र पद्येऽदभ्रमध्याहरणीयं भवति । प्रथमं तावद् गोपिकानामिति षष्ठ्यर्थप्रतिपत्तये भोग्यमिति पदं पूरणीयम् । अन्यथा या दामोदरस्य सुधा सा गोपिकानां कथमिति पृच्छा समुन्मिषन्ती न शाम्यति । ह्रदिन्यः (नद्यः) कथं हृष्यत्त्वच इति विधेयस्योपपन्नतायै विकसितकमलवननिमेषेणेति पूरणीयं भवति । एवं यथार्या इत्युपमानवाक्यार्थावगमाय स्ववंशेजातं भगवत्सेवकं दृष्ट्वेत्यादिरनपेक्ष्यः पदोच्चयोऽभ्युच्चेतव्यो भवति ।

यथाऽध्याहार्यपदसव्यपेक्षा वाक् साकाङ्क्षेति दुष्यति तथाधिकपदापीति पुराणेस्मिन्नधिक-पदत्वं नाम दोषं स्थूलोच्चयेनोदाहरामः—

शिवाय लोकस्य भवाय भूतये ॥ १।४।१२[१] ॥

१. अत्र भवश्च भूतिश्चेत्युभयमेकार्थकम् । प्रत्ययभेदो नार्थभेदः ।

···पृथा बालप्रजा वधूः । युष्मत्कृते बहून्क्लेशान्प्राप्ता तोकवती मुहुः ॥ १।९।१३[३-४] ॥

२. अत्र बालप्रजा पृथेत्युक्त्या तोकवतीति गतार्थम्। यदि न सा केवला क्लेशान् प्राप्ताऽपि तु तस्या अपत्यान्यपीति बोधयितुमिष्यते तर्हि तोकैः समम् इति वक्तव्यम्।

भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ॥ १।८।५२^३·४ ॥

३. अत्रैकाम् इति नापेक्षितम्। शब्दोपजनो नार्थोपजनः।

नित्यं निरीक्षमाणानां यद्यपि द्वारकौकसाम्।

न वितृप्यन्ति हि दृशः······॥ १।११।२५ ॥

४. अत्र यच्छब्दो यस्मात्कारणादित्यर्थं उपात्तः, हि शब्दोपि तदर्थकः। तयोरन्यतरः शक्यः परिहातुम्।

नार्थो बलेरयमुरुक्रमपादशौचमापः शिखा धृतवतो विबुधाधिपत्यम् ॥ २।७।१८^१·२ ॥

अत्रायम् इत्यधिकम्। यावच्च विबुधाधिपत्यं विशिंषन्यदिति शब्दो नाध्याह्रियते तावदस्यापार्थता सुस्थिता। अध्याहृते तु तस्मिन् विधेयप्राधान्यादयं शब्दः पुमानर्थवान्भवति।

भवानीं वन्दयाञ्चक्रुर्भवपत्नीं भवान्विताम् ॥ १०।५३।४५^३·४ ॥

६. भवानीं भवपत्नीमित्येतयोः शक्यमेकतरं व्यक्तुम्। अनुप्रासाभिरुचिरेवात्राधिकपदप्रयुक्तेः प्रयोजिका।

रूढिं प्रत्यनादरः

अस्ति कश्चिद्योगवशोर्थः, अस्ति च रूढिवशः। सम्भवत्यपि योगलभ्येर्थे रूढ्यर्थ एवोपास्यते योगाश्रयश्चापास्यते, 'रूढिर्योगापहारिणी'ति वचनात्। अयं तु प्रौढिमात्रसमाश्रयो रूढिं नाद्रियत इतीदानीं निदिदर्शयिषामः—

सारङ्गाणां पदाम्बुजम् ॥ १।११।२६^४ ॥

१. अत्र सारङ्गाः कृष्णभक्ता इति श्रीधरः। सारं कृष्णं गायन्तीति व्युत्पत्तेः।

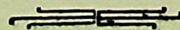
यदात्मनोऽङ्गमाक्रीडं भगवानुत्सिसृक्षति ॥ १।१४।८^३·४ ॥

२. आक्रीडशब्द उद्याने रूढः। अयं व्युत्पत्त्यर्थमाश्रित्य विशेषणं प्रयुङ्क्ते।

श्रीविष्णुपद्या मनुंजस्तुलस्याः ॥ २।३।२३^३ ॥

३. श्रीविष्णोः पादयोर्भवायास्तुलस्या इति व्युत्पत्तिमात्रसंश्रितमर्थमाश्रयते, रूढिं तु नाद्रियते। रूढिस्त्वस्य विष्णुपदीशब्दस्य जाह्नव्यां वर्तते।

—क्रमशः

श्रीमद्भागवतभाषापरिच्छेदविमर्शः*

श्रीरामप्रसादत्रिपाठी, प्राचीनव्याकरणदर्शनागमविभागाध्यक्षो वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये ।

(२२ वर्षे २ अङ्कादनुवृत्तः)

२७. उ०—ऋतवान् सत्ययुक्तस्त्वमिति वक्रोक्त्या विप्रलब्धस्तिरस्कृतोऽपि इति श्रीधरस्वामिनः। तत्र तथा वक्रोक्त्या स भगवान् वञ्चित एव, सत्यवति असत्यवत्ताप्रतीतेः। विसंवाद-पूर्वकोऽयं भगवतस्तिरस्कार एव फलति—इति कोन्वत्र लोकप्रत्ययविरोधः ? कश्च प्रकृतार्थविरोधः ।

२८. उ०—नहि कोषोऽवधारणपर इत्युक्तत्वात्, लिङ्गमशिष्यं लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वादिति भाष्योक्तेश्चात्र स्त्रीत्वेऽपि न किञ्चिद् बाधकम्। किञ्चोषशब्दादर्शआद्यचि बह्वादेरा-कृतिगणतया ङीषि काऽनुपपत्तिः ? अन्यत्र क्वापि क्रियामूषी इति न श्रूयते इति कथनं तु बहुशः समाहितम्, उपलब्धौ यत्नः क्रियतामित्यादि। किम् अर्ध-र्चादिगणे पठिता अपि फल-सूत्र-वस्त्र-प्रभृतयः शब्दाः क्वचित् पुंलिङ्गे श्रूयन्ते ?

२९. उ०—वस आच्छादने इति धातौ जाग्रति अभेदेन विकल्पस्य आच्छादयितार इत्यर्थ-स्यार्थात् प्रकरणाद् वालाभे कः क्लेशः ? किंच वसनशब्दः करणाल्युडन्तो वस्त्रवाचक-तया प्रसिद्ध एव, विकल्पस्य वसनम् अभेदज्ञानरूपमस्ति येषु ते इत्यर्थे न नूतनः शब्दो नापि नूतनोऽर्थः। केवलं वसनशब्दस्य विकल्पाच्छादकतयाऽभेदनिश्चये लक्षणाऽङ्गीकर्तव्या ।

३०. उ०—तस्य व्याकरणम्, नामरूपे व्याकरवाणि इति श्रुत्युक्तं शिल्पनैपुणम्। यथाहुः—येन शुक्लीकृता हंसा इत्यादि—इति श्रीधराचार्याः। उक्तश्रुतौ रूपस्य व्याकृतिः शिल्पनैपुणरूपा गृह्यते। लोके तु नाम्न एव व्याकृतौ व्याकरणशब्दः प्रसिद्धः। ततः किम् ?

३१. उ०—गृहाकारं विमानं सादृश्यमूलिकया लक्षणया धृष्ण्यपदेन बोधयितुं शक्यते ।

३२. उ०—विशेषवाचकस्योदर्कशब्दस्य सामान्येऽर्थे उत्तरभावे लक्षणेति न किञ्चिदनुपपन्नम्।

३३. उ०—स्वादिभिः संस्तुतः सर्वेषामस्माकं यत्किञ्चिद् गुणादिकं तत्सर्वमनेन धृतमिति सम्यक्स्तुत इत्यर्थे क्रियमाणे साम्यमर्थतो लभ्यत इति न किञ्चिद् हीयते ।

---

* उत्तरपक्षपरोऽयं लेखः —सं० ।

३४. उ०—नहि लोके वेदप्रसिद्धिर्नियामिका इति व्युत्पत्तिमात्राश्रयेण गत्यपरपर्याये शरणेऽरणशब्दप्रयोगो न कामप्यनुपपत्तिमादधाति। प्रयुज्यते चान्यत्रापि—गत्यर्थको धातुः शरणेऽर्थे। यथा—

आसयत्सलिले पृथिवीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः॥ इति।

किञ्च लक्षणैकचक्षुष्कोऽस्मदादिर्लोक इत्यपि न विस्मर्तव्यम्। किञ्च ग्राहेण सह रणनिच्छन्तं तं गजं रणार्थिभिन्नमित्याह इत्यपि बोध्यम्।

३५. उ०—अत्रापि पूर्ववद् व्यवस्था। किंवा, अविद्यमानो रणो यस्य रणार्थिशत्रोरभावात् तादृशं हरिमित्यर्थेऽपि ध्यानं देयम्।

३६. उ०—नित्यसामान्ये वर्तमानोऽपि अजशब्दो नित्यविशेषे काले लक्षणया वर्तते। लाक्षणिकेऽर्थे नहि प्रसिद्धिरपेक्ष्यत इति पूर्वमेव निवेदितम्।

३७. उ०—विविधः कल्पः प्रकारो येषां ते इति समासे कल्पशब्दः प्रसिद्धः प्रकारवचन एव। फले विकल्पा इति फलपदसान्निध्येन विविधप्रकारकफलवन्त इति हि अर्थो जायते। तत्रानावश्यकं प्रकारपदमपहाय विविधफलवन्त इत्येव व्याख्यातं सारग्राहिणा व्याख्यात्रा। नात्र कल्पपदस्य फले प्रयोगः। नापि बहुव्रीहिरलौकिक इति प्रतिज्ञातुं शक्यते हेत्वनुक्तेः। सुरासुरगणा इत्यस्य विशेषणत्वे तत्स्वीकारस्य परमौचित्यात्। किंवा, फले विषये विविधं कल्पयन्तीति विकल्पा इति पचाद्यजन्तकल्पशब्देन भवदुत्प्रेक्षिते तत्पुरुषेऽपि संगमयितुं शक्यते।

योगिनां निकाये विकल्पशब्दो वृत्तिविशेषे प्रसिद्धः। व्याकरणशास्त्रे विभाषारूपेऽर्थे इति प्रसिद्धिः कथं नियामिका भवेत्?

३८. उ०—अराः सन्ति यस्मिँस्तदरि चक्रम्, अत इनिठनाविति इन्नन्तोऽरिशब्दः कथमपह्नोतुं शक्यो लक्षणैकचक्षुष्काणां कृते। अन्यत्रोपलब्धिस्तु यत्नसाध्या। अत एव मन्ये तावत् 'सप्तद्वीपवती वसुमती' इत्यादिभाष्यतो बिभ्यता भवताऽपि दुरापत्वमेवान्यत्रोक्तम्, न तु अभावप्रतियोगी इति, नास्ति वा इति।

३९. उ०—वणिजां पन्थाः पथो वा येषां ते वणिक्पथा वणिक्तुल्याः कृत्रिमा वणिज इत्यर्थः। वास्तविका वणिजस्तु नावि भिन्नायां सहायार्थं स्थापितामन्यां नावं गृहीत्वा व्यवहरिष्यन्तीति न तेषां विक्रोशप्रसङ्गः। कृत्रिमास्तु तद्बुद्धिशून्या इति नूनं विक्रोक्ष्यन्तीति भवति सुष्ठूपमानता तेषामिति न पथिशब्दोऽनर्थक इति शङ्कालेशः।

किंवा, 'वाक्यं वक्तर्यधीनं' हि इत्यपि महाभाष्यं कथं न स्मर्यते ?

४०. उ०—कर्मभिरप्राप्यमित्यत्र तत्रत्यैरिति शेषो बोध्यः। यतो हि न तत्कर्मक्षेत्रमिति तत्र क्रियमाणं कर्म अफलत्वादसत्कल्पमेवेति तत्रत्यैः कर्मभिः पुनस्तद् न प्राप्तं भवतीति अविद्यमानकर्मकार्थकस्याकर्मकपदस्यायं फलितोऽर्थः। अथवा, असाधनं कर्म यस्येति विग्रहेऽत्रत्यमपि कर्म साधनतया न स्वीकार्यम्, किन्तु ज्ञानमेवेति तल्लोकस्य प्रशंसा। अथवा, न कर्म—अकर्म इति नञ्तत्पुरुषः, तद् अकर्म कर्मभिन्नं कायति = साधनतया शब्दायते इति अकर्मकम्। एवं रीत्योक्तार्थे न किञ्चिद् विप्रतिपत्तव्यम्।

४१. उ०—पारोक्ष्यमस्ति यस्मिन्निति विग्रहेऽर्शआद्यचि सर्वमुपपन्नम्। परोक्षे साधुरिति यदन्तोऽयं स्वार्थिकाणन्तश्छन्दः पूरयितुम्। अयमर्थोऽन्यथा न लभ्येत।

४२. उ०—वाहने धोरणशब्दोऽस्त्येव। अस्य प्रयोगो विरलतम इति वदता भवतापि प्रयोगः स्वीक्रियत एव, विरलत्वेन किम् ? एकस्यैव विश्वामित्रशब्दस्य साधनाय 'मित्रे चर्षौ' इति सूत्रयामास भगवान् पाणिनिः। धोऋ गतिचातुर्ये इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नस्य धोरणशब्दस्य प्रयोगे वाहनशब्दापेक्षया यद् रहस्यं न तदविदितं विदाम्।

४३. उ०—अपचितिरपचयः तत्कार्यं लाघवम्, आनृण्येन ऋणभारापनयेन लाघवं भवतीति पदान्तरसन्निधानादप्रसिद्धार्थप्रत्ययः। किंवा लाघवरूपैकफलकत्वेन सादृश्यादानृण्ये लक्षणेति नापराधलेशः पुराणकारस्य टीकाकारस्य वा।

४४. उ०—नितरां भृतः पुष्टो हर्षेण; डुभृञ् धारणपोषणयोरित्यस्मात् क्तप्रत्ययः। द्वावप्यर्थौ आश्रित्य व्याख्यानस्य गभीरत्वं विचक्षणा जानन्त्येव।

४५. उ०—यद्यपि विट्शब्दो धनस्वामिनि वैश्ये शक्तस्तथापि तत्सम्बन्धाद् धनरूपार्थबोधो लक्षणया सुलभ इति बालैरपि सुज्ञानम्

४६. उ०—कारणशब्दः कार्यमाचष्टे लक्षणयेति मा भूत् तत्रार्थे शक्तः प्रसिद्धश्च।

४७. उ०—योगरूढः परमेष्ठिशब्दो योगशक्त्या राज्ञि प्रयुक्तः। परमे स्थाने तिष्ठतीति।

४८. उ०—अत्र नाम्नि हननकर्तृत्वे बाधिते स्वनामबोध्ये सनाम्नि लक्षणा। विनापि प्रत्ययमिति पूर्वपदलोपो वा।

४९. उ०—अत्र शिचः शलाका मौञ्ज्यस्ताभिः निर्मितं पात्रं शिक्यमिति उक्तम्। अद्यत्वे तादृशपात्राभावात् प्रसिद्ध्यभावो न क्षतिकरः।

५०. उ०—'परमाणु' इत्यनुक्त्वा पराणुशब्दप्रयोगे कोऽपराधः, परपरमशब्दयोः पर्यायताया बालैरपि सुज्ञानत्वात्, तदर्थे पराणुशब्दस्य बहुत्र प्रयोगदर्शनाच्च। एवमेवाध्व-

शब्दस्य मार्गवाचितया वाताध्वशब्दस्य वातायनेऽर्थे प्रयोगे कोऽपराधः ? इति सहृदया निभालयन्तु ।

५१. उ०—स्नातकशब्द उक्तार्थे योगरूढः । स्नातशब्दोऽपि तत्रार्थे यौगिको लाक्षणिको वा भवतु नाम का हानिः ? किंवा प्रहेलिकयाऽयं पाठ इति स्वीक्रियताम् । साहित्यशास्त्रे प्रहेलिकायाः प्रसिद्धिरस्त्येव ।

५२. उ०—इदमपि पूर्ववदेव प्रहेलिकया पठितम् । किंवा कटाक्षाणामीं श्रियं पान्तीति कटाक्षेपाः, कटाक्षशोभासंवर्द्धकाः कटाक्षक्षेपा इत्यर्थः प्रकरणादिना । 'नहि यौगिके लाक्षणिके वा शब्दे प्रसिद्धेरपेक्षा' इत्यस्योक्तत्वात् ।

५३. उ०—नास्ति प्रति = प्रतिक्रिया यस्य तदित्यर्थो लक्षणयाऽवगन्तव्यः, यथा तारतम्यशब्दे तरतमप्रत्यययोः प्रकृतिशून्ययोरपि उत्कर्षापकर्षौ लक्षणयाऽवगम्येते, तद्वद् धातुराहित्येऽपि 'प्रति' इत्यस्य तत्र लक्षणायां न किमपि बाधकं पश्यामः । [किंवा निपातानां स्वातन्त्र्येण वाचकत्वपक्षोऽपि वर्तत एव । प्रकरणेन द्योतकं कृञ्धातुमध्याहृत्य सोऽर्थो बोद्धव्यः । किंवाऽध्याहारवादे द्योतकत्वपक्षेऽपि नास्ति काप्यनुपपत्तिः ।]

५४. उ०—अत्र ह अतलज्जा इति च्छेदः कार्यः । अततेः पचाद्यच् । गतलज्जा इत्यर्थः । किंवा हानं हाः; सम्पदादित्वात् क्विप्, तामतन्तीति हाताः, मूलविभुजादित्वात् के टाप् । तादृश्यो लज्जा येषां ते । किंवा नायं निष्ठाप्रत्ययोऽपि तु जिहीतेरौणादिकः तप्रत्ययः, लोतो गर्त इत्यादिवत् । किंवा ग्वादेराकृतिगणतया ओदितोऽन्य एवायं हा-धातुः ।

५५. उ०—आहिताग्न्यादित्वमभ्युपेयम् । तस्याकृतिगणत्वं न विप्रतिपन्नम् ।

५६. उ०—मह्धातोरौणादिके इप्रत्यये महदर्थको महिशब्दः । पौराणिकाः साङ्ख्यास्तु एवमाचक्षत एव । आधुनिकास्तु विलुप्तसम्प्रदायाः । 'सप्तद्वीपवती' इत्यादि महाभाष्यमपि न विस्मरणीयम् ।

व्यवहारदूषणम्

१. उ०—जनिकर्तुः प्रकृतिरिति दास्याः प्रकृतेरत्र पञ्चमी । यद्यपि मुख्यप्रकृतिः पिता भवति, तस्य रेतसि जीवसन्निधानात् तदुपादाने तत एव पञ्चमी मातुस्तु सप्तमी । तदनुपादाने तु मातुरेव गौणप्रकृतित्वमित्येवं स्थितौ न पञ्चमीप्रयोगो व्यवहारमतिक्रामति । किंवोक्तसूत्रे हेतुपदं निमित्तकारणपरमपि इति पक्षान्तरे कथं नास्य साधुता ? पञ्चम्यामजाताविति सूत्रे 'संस्कारजः' इत्यादिप्रयोगाः स्मर्तव्याः ।

१. उ०—अत्र दृशि इत्यनेन न नेत्रे इत्यर्थो विवक्षितः, तस्य सविषयकत्वाभावात्। अपि तु 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इतीक्। स च धात्वर्थनिर्देशेऽपि लक्षणया। यजतिषु ये यजामहं करोतीति तादृशाः प्रयोगाः प्रसिद्धा एव।

२. उ०—किंवा दर्शनं दृक् सम्पदादित्वात् क्विप्, तस्यां गोचरो विषय इति कथनं न व्यवहारातिगम्। अत्र ज्ञाने विषयो घट इत्यादिव्यवहारवत्।

३. उ०—ववृषुः = वृष्टिं चक्रुः, वृष्टिर्धारासम्पातस्तत्साधनानि कुसुमानि। नहि कारकं वस्तुव्यवस्थितमपि तु वैवक्षिकम्।

४. उ०—अवतरणक्रियाया अधिकरणत्वविवक्षयेयं सप्तमी, कर्मत्वविवक्षायां भवतु नाम द्वितीया। अधुनैव कारकाणां वैवक्षिकत्वोक्तेः। ग्रामं गच्छतीतिवद् ग्रामे गच्छतीति भवत्येव।

५. उ०—अद्यतनशब्दस्य कालपरत्वं नातिरोहितं शाब्दिकानामिति अद्यतनात् कालात् परतः पञ्चमेऽहनि इति योजनया न कोऽपि व्यवहारविरोधः। अद्य परतः पञ्चमेऽहनि इति कथने तु कथमिष्टार्थो लभ्येत ? इति जानन्तु सचेतसः।

६. उ०—द्वारकायां जिष्णौ सम्प्रस्थिते सति इति सत्सप्तम्यां न दोषः। आम्, द्वयोरन्यत्वं भासते किन्तु तद् न प्रमापकमपि तु भ्रमात्मकमेव, जिष्णुपदार्थोऽर्जुन एवेति ज्ञाने सति तदपगमो भविष्यति। किञ्चात्रोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावो नास्ति, वाक्यैकवाक्यत्वाभावात्।

७. उ०—भगवत्तेजःसम्बन्धकाले स्थितस्य कलेवरस्याधुनिककलेवरापेक्षया विप्रकृष्टतयादःपदप्रयोगः परमौचितीमावहत्येव।

८. उ०—कस्मिन् कोशे कूटशब्दोऽप्राणिराशिवचन इति वर्तते। समूहे शक्तस्तद्विशेषे तु लाक्षणिक इति को विरोधः। किञ्च, स्त्रीरत्नानां कूटे संघे तिष्ठतीति विग्रहे कुतस्तद् विशेषवाचित्वमपि इति निभाल्यताम्।

९. उ०—आयुरर्थे प्रयुक्तस्यापि निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायेन पर्यवसानं तु तद्विशेषे एव भविष्यति। किञ्च विशेषपरत्वेऽपि का बाधा ?

१०. उ०—बहुषु भगवत्पदार्थेषु लोके व्यवहृतेषु मुकुन्दादन्यतमः को भगवत्पदार्थ इत्यवधाने न डतमचोऽनुपपत्तिः। किञ्च, अन्यतमशब्दोऽव्युत्पन्न एव स्वभावाड्डतमार्थे वर्तते इत्यपि न विस्मरणीयम्।

११. उ०—द्विजदेवगाः तिरस्कर्तुमिति क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थ्यां न कोऽपि व्यवहारातिपातः।

१२. उ०—अलंशब्दोऽत्र पर्याप्तौ। यच्च श्रवणाय पर्याप्तं तत् तत्र योग्यमेवेति कथं व्यहारदोषः?

१२–क. उ०–उद्यन् यन्निति पदयोः समभिव्याहारेणात्रादःशब्दो विप्रकृष्टविशेषे सूर्ये लाक्षणिको बोध्य इति नानुगतव्यवहारोलङ्घनम्।

१३. उ०—नाहं वेद न च यूयं वेत्थ, नापि चान्ये विदुरिति अन्यपदाध्याहारेणान्वये नास्ति कश्चन शङ्कालेशः। युक्तं चैतत्, नहि केवलमस्मद्युष्मच्छब्दार्थयोरेव तद्वेदने निषेधोऽपि तु अन्येषामपि इति अभीष्टमर्थं ज्ञापयितुं विदुरित्युक्तिर्न व्यवहारमतिशेते।

१४. उ०—ब्रह्मबन्धुर्निन्दितो ब्राह्मणः। सर्वस्वापहारित्वं दृष्ट्वा स्वस्वामिनं बलिं प्रति असुराणामियमुक्तिः कथं न निन्दां बोधयतीति विजानन्तु विज्ञाः।

१५. उ०—नैसर्गेण अमर्षेण दुर्वैरा इति योग्यतया व्याख्येयम्। अथवा नैसर्गतो निसर्गतो दुष्टं वैरं येषामिति व्यधिकरणबहुव्रीहिरभ्युपेयः।

१६. उ०—स्पर्शयतिः क्व वितरणे दृष्टः। नात्र भागवतकारः स्पृशिं दाने शक्त्या प्रयुङ्क्ते, अपि तु द्रव्यस्पर्शपूर्वके दाने लक्षणया। अयं व्यवहारो लोकानुग एव। दीयमानद्रव्यस्य दात्रा प्रतिग्रहीत्रा चोभाभ्यामपि स्पर्शपूर्वकमेव दानस्य प्रतिग्रहस्य च दर्शनात्।

१७. उ०—हरिमित्यस्य देहलीदीपकन्यायेन पूर्वपरयोरुभयोः सम्बन्धः। पुष्पैर्हरिं किरन्त आच्छादयन्त इत्याद्यर्थः। किरतिरत्र विक्षेपपूर्वके आच्छादने लाक्षणिकः। किंवा अवेत्युपसर्गात्मकपूर्वपदस्य लोपो बोध्यः, विनाऽपि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्य इति शाब्दिकसिद्धान्तात्। किंवा, तद्विनाऽपि पुष्पैरिति करणपदेनैव कृ इत्यस्य तदर्थाभिव्यञ्जनम्।

१८. उ०—हन् धातुरत्र ताडने = आहनने लाक्षणिक इत्येवं सर्वं पूर्ववत्।

१९. उ०—अनद्यतनत्वेन भूतत्वेन च ज्ञाते काले या परोक्षा क्रिया तद्वृत्तिधातोर्लिडित्यर्थकेन परोक्षे लिडित्यनेनात्र लिट्करणे न कापि बाधा, अद्यतनेऽपि काले अनद्यतनभूतत्वयोरारोपात्। आरोपे हेतुश्च युद्धेऽतीवशैघ्र्येण तेषां जयः, अस्माकं च पराजयः। यदस्माभिः प्रत्यक्षीकर्तुं सा क्रिया न शक्या। अतश्च प्रत्यक्षेऽपि परोक्षता, अद्यतनेऽपि अनद्यतनता, वर्तमानेऽप्यतीतता। मन्यामहे यदस्माकमक्षिषु धूलिं निक्षिप्य ते विजितवन्तः। समादृता चैषा विद्या न्यायविदग्रेसरैः श्रीमद्भिरुदयनाचार्यैः 'व्यातेने किरणावलीमुदयनः' इति वदद्भिः।

अथवा, एवमुपर्युक्तरीत्या रिपवो जिग्युः आत्मानुसारिणि काले सति। अधुनाऽपि सा स्थितिरस्त्येवेत्येवं क्रमेण वाक्यार्थः कार्यः। आत्मानुसारिणि काले पुरा रिपवो जिग्युरधुनापि जयकाशिन एवेति योजना।

२०. उ०—उपमानोपमेययोरेकविभक्तिकत्वं विशेषणविशेष्ययोरिव प्रायिकम्। चन्द्र इव मुखानि दृश्यन्ते, राजँस्तव यशो भाति कुन्देन्दुकुमुदानि व, इत्यादिप्रयोगाणां प्रामाणिकत्वेऽसंदेहात्। किंवा, 'या कुन्देन्दुतुषारहारधवला' इत्यत्रोपमानबहुत्वं यदि न व्यवहारमत्यक्रामत्, तर्हि अत्रापि कथमतिक्रमिष्यति।

२०. उ०—किंवा भ्रातर इति प्रियतमस्यान्यस्याप्युपलक्षणमिति द्योतयितुं तदंशे स निर्देशः।

२१. उ०—कृदन्ते क्रियापदे विशेष्ये विशेषणस्य द्वयी विधा धात्वर्थे विशेषणता, कृदन्तार्थे वा। आद्ये क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं क्लीवत्वम्, द्वितीये विशेष्यानुसारिलिङ्गवचनता। तत्राद्यमेव भवदुत्प्रेक्षितम्, द्वितीये तु स्तोकः पाकः, शोभना कृतिः, फलसम्पत्तिः शोभना जाता, इत्यादिवत् कथं न साधुता? अभेदेन विशेषणत्वे कथं विधेयद्वय-प्रसक्तिः? यदि च व्रीडिताया महत्त्वं नात्र विवक्षितमपि तु व्रीडाया इति उच्यते, तदा सत्यमित्युक्त्वा शिखी ध्वस्त इति स्मारयामः।

प्रचरन्ती लौकिकी (हिन्दी) वागेत्र संस्कृतानुगा प्राय इति तत्र न विद्वेषः कार्यः। मन्ये तावदीदृशं मातृगतं रहस्यं तिरोदधाना एव सा इदानीं राष्ट्रभाषा-पदमलङ्करोति।

२२. उ०—"व्रजामि शरणं तेऽद्य यदि नेच्छामि संयुगम्" इति सम्पूर्णे उत्तरार्द्धे दृष्टे को नाम कथं सन्दिग्धे, अद्य यदि ते संयुगं नेच्छामि तर्हि त्वां शरणं व्रजामि इत्यन्वयात्। यदि घटितस्य वाक्यस्य प्रागन्वये एव तर्हि पदघटितस्यान्वयः कर्तुमुचित इत्यस्य सार्वजनीनत्वात्। षष्ठीप्रयोगोऽपि नैव हिन्दीमनुकरोति, अपि तु गृहेऽर्थे स्वरूपं प्रकाशयति। किंवा रक्षितर्यप्यर्थे राहोः शिर इतिवद् अभेदार्थिका षष्ठी बोध्या। एकशतं षष्ठ्यर्था इति वदद्भिः हलन्त्यमित्यत्र एकशेषं च दर्शयद्भिर्भाष्यकृद्भिरयं प्रकारः समादृत एव। पुरुषस्य चैतन्यम्, शिला पुत्रकस्य शरीरमित्यादिष्वपि एषा गतिरनुभूयते।

क्लिष्टान्वयः (पदवाक्यदुःश्लेषः)

१. उ०—रसस्य मा = सम्पत् तस्या आलयम्। किंवा रसो मीयतेऽनया सा रसमा सरस्वती, तस्या अपि लयः पारागमनं यत्र तत्, अत एवोच्यते—'लिखति यदि गृहीत्वा शारदा

सर्वकालं तदपि तव गुणानामीश पारं न याति' इत्यादि। किंवा रसं मिमते इति रसमा भक्तास्तेषां लयः अत्यन्तश्लेषो यत्र तत्, भक्त्या भागवतं शास्त्रमित्युक्त्या भक्तानामेवाधिकारात्। किंवा रस्यते यत् तद् रसं रस्यमानमित्यर्थः, कर्मणि घञ्, क्लीबता च। क्वचिद् घञन्ता अपि नपुंसके भवन्ति "सम्बन्धमनुवर्तिष्यते" इति भाष्यप्रयोगात्। समादृतश्चायं पन्था हरिदासभट्टाचार्येण न्यायकुसुमाञ्जलिटीकां विदधता—सत्पक्षप्रसर इति द्वितीये श्लोके प्रथमस्तबके।

एवंप्रकारेषु यः प्रकारो यस्मै रोचेत, तेन सः समाद्रियताम्, कथङ्कारं क्लेशोऽन्वये? भुक्तैरपि तत्पानस्येष्टत्वादित्युक्त्या श्रीधराचार्या जीवन्मुक्तान् विवक्षति, न तु सामान्यतो मुक्तान्, अन्वयबाधात्।

फलस्य रसत्वारोपेऽपि न रसगताः सर्वे भावाः फलेऽतिदेष्टुं शक्यन्ते, नहि तीरे गङ्गात्वाऽरोपेऽपि तत्र स्नानादिक्रिया कर्तुं शक्यते। न वा देवदत्तेऽग्नित्वारोपेऽपि तन्मस्तके पाकः कर्तुं शक्यते इति रजोऽवकीर्णताया अत्रावसरो नास्ति, येन प्ररोचना प्रवञ्चना वा भवेत्।

२. उ०—सत्यं तदेत्यपेक्षितम्, अर्थलभ्यतया तस्याप्रयोगेऽपि न क्षतिः। स्वे महिम्नि सम्पन्न एव महीयते इति विदुरिति योजना। महीयते महान् भवति लोके प्रशंसितो भवति। उपाधिपरिच्छेदाभावात्। स्वे महिम्नि सम्पन्न इत्युद्देश्यम्, महीयते इति महत्त्वं विधेयम्। अन्यथा स्वे महिम्नि सम्पन्न एवेत्यत्र किमुद्दिश्य किं विधीयेत? महीयते इत्यस्य सत्त्वे तु स्वे महिम्नि सम्पत्तिरुद्देश्यतावच्छेदिका, तदाश्रयमुद्दिश्य महत्त्वं विधीयते। तादृश्याः सम्पत्तेरूर्ध्वं मा भून्नाम महत्त्वाधिगमः तस्य कश्चन विलक्षणः, किन्तु लौकिकीं महत्तामनाकाङ्क्षितामपि वारयितुं कः क्षमते? सा तु आगच्छत्येवेति तस्या एव विधेयत्वं पूरयितुमवश्यमिदं पदं देयम्।

३. उ०—यच्छब्दस्य नित्यं तच्छब्दाकाङ्क्षत्वेन तच्छब्दाध्याहारान्न दोषः। अध्याहारादिनाऽन्वययोजना स्फुटं प्रसिद्धैव।

४. उ०—"दृष्ट्वाऽनुयान्तमृषिमात्मजमप्यनग्नं देव्यो ह्रिया परिदधुर्न सुतस्य चित्रम्" इति पूर्णे पूर्वार्द्धे दृष्टे तु न किञ्चिदपि दुरन्वयम्। यतश्च आत्मजमनुयान्तमनग्नमपि ऋषिं दृष्ट्वा देव्यो ह्रिया अनग्नं परिदधुः। अत्र न भवति नग्ना येन तत् अनग्नं वस्त्रमित्यर्थः। सुतस्य अनग्नं स्वरूपं दृष्ट्वापि न परिदधुः। अत्र नास्ति नग्नं पञ्च-

कोशाद्यनावृतं स्वरूपं यस्मात् तद् यदपेक्षया मायातत्कृतप्रपञ्चाद्यावरणेनानावृतं स्वरूपं लोके नास्ति इति भावः। एवं च अनग्न ऋषिः अनग्नं वस्त्रमनग्नं श्रीशुकस्वरूपमिति त्रितयस्थानग्नशब्दस्यैकशेषो नपुंसकमनपुंसकेनेति। श्लेषालङ्कारो वा।

५. उ०—अत्र यस्मादित्यर्थे यदित्यव्ययम्। हेतौ पञ्चमी। यस्माद्धेतोः भगवान् शुकः पुण्यां भागवतीं कथामाह, तं हेतुं वदेत्यन्वयकरणे न कस्यापि कुत्रापि विघटना। इदमेव हि अत्र विवक्षितमस्ति, अन्यथा भागवत्याः कथायाः प्रश्ने सूतेन शौनकाय सापि वक्तव्या स्यात्। यच्च सर्वथाऽत्र न संगतम् इति जानन्त्येव श्रीमद्भागवतरसिकाः।

६. उ०—अत्र यत्पदेनाप्रधानीभूतस्यापि यशसः परामर्शः, क्रय्यस्तदर्थे इत्येव। किंवा पूर्वा रीतिरपि अनुसर्तुं शक्या।

७. उ०—अच्युतभाववर्जितं नैष्कर्म्यमपि न शोभते, निरञ्जनं ज्ञानमपि अलं न शोभते। अभद्रमपि कर्म ईश्वरे शश्वन्न चार्पितं यद् ईश्वरेऽर्पितं कर्म फलस्याकारणं तत्पुनः तत्तु कुतः शोभते? इति योजनायां न कश्चिद् दोषः। च-शब्दो ह्यर्थे उक्तः। अभेदेनान्वये न वाक्यभेदावसर इत्यस्य पूर्वमुक्तत्वात्।

८. उ०—यैरकृतात्मभिः राजन्यैर्ब्रह्मकुलं कोपितम्। तेषां राजन्यान्यकुलं तत् कुलं शुचार्पितं सत् सानुबन्धमाशु प्रदहति प्रदग्धं भवति इति योजना। कर्मणोऽविवक्षया दहतिरत्राकर्मकः। स्वभावतः प्रशान्तस्य दुष्टराजन्यप्रयुक्तकृत्रिमकोपाक्रान्तस्य ब्रह्मकुलस्य तत्कुलप्रदहने न कर्तृता युक्ता, अपि तु तेषां राजन्यानामपराध एव तत्कुलदाहे कर्ता इति विवेकः।

९. उ०—अश्रूणि मुखे यस्याः साश्रुमुखी; पतिता चासौ सा चेति कर्मधारयः। अत्र पतनक्रियायाः सापेक्षत्वेऽपि नासामर्थ्यप्रयुक्तसमासाभावः। कारकांशे नित्यसापेक्षत्वात्। यद्वा पदयोर्भगवत्पदयोः पतितानि पतितुमारब्धानि पतनशीलानि अश्रूणि मुखे यस्याः सा, यद्वा स्वपदयोरेव पतनोन्मुखानि अश्रूणि मुखे यस्याः सा।

१०. उ०—अत्र क्लिष्टान्वयत्वे दोषः प्रागेव परिहृतः। वाक्यभेदश्च यत्तच्छब्दघटितवाक्ययोरेकवाक्यत्वात् परिहृतो भवति। यत इति यच्छब्देन श्वाकान्नशिष्टोपभोजनस्याऽप्रधानस्य परामर्शस्तु क्रय्यस्तदर्थे इतिवत्।

११. उ०—अत्र विमर्शिताविति द्विवचनान्तपाठ इति नाऽनन्वयस्य लेशोऽपि। दृश्यते चायं पाठो मूलपुस्तके गीताप्रेसप्रकाशिते। यद्योकारघटितः क्वचन पाठस्तर्हि यन्त्रदोष एव तत्र न कवेर्दोषः।

१२. उ०—शेषे इत्यावृत्तेन विधिसूत्रेण दारैर्निष्पाद्यं कर्मेत्यर्थे दारशब्दादण् प्रत्ययः। काव्यस्य वृषपर्वणश्च कन्याभ्यां कृतं दारं दारनिष्पाद्यं कर्म यस्येति विग्रहे श्रीधराचार्यतात्पर्यम्। किंवा दारपदस्य दारकर्मणि लक्षणा। अथवा ताभ्यां कन्याभ्यां कृतं सुकृतं दारयतीति कर्मण्यण्। ताभ्यां सुकृतं कथमस्य विदीर्णमिति न तिरोहितमितिहासविदाम्।

१३. उ०—अत्र कुतोऽन्या इत्यस्यांशस्य "अस्य प्रसादस्य पात्राणि" इति शेषो बोध्य इति नान्वयदौर्लभ्यम्। कुतोऽन्यासामिति कथनेऽपि अयं प्रसादो लभ्येतेति वाक्यभेदोऽवश्यम्भावी। नह्येषा गद्यात्मिका वागपि तु पद्यात्मिकेत्यपि ध्यातव्यम्।

१४. उ—अत्र तमित्यनेन क्षेत्रज्ञमित्यस्य परामर्शः। तृतीयचरणे तु आत्मानमिति क्षेत्रज्ञपदस्यैव व्याख्याभूतमिति नोक्त दोषः। "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" इति भगवद्गीतादिषु क्षेत्रज्ञपदेन परमात्माऽपि गृहीतोऽस्ति, सोऽत्र न गृह्येताऽपि तु जीवात्मैवेति। तन्निरासाय व्याख्याया आवश्यकता। किंवा त्यदादीनां बुद्धिस्थपरामर्शित्वसिद्धान्तेऽपि नान्वयक्लेशः।

छन्दोमात्रगोचराः शब्दाः

१. उ०—अत्रेदं बोध्यम्—ये शब्दाश्छन्दसि इत्यादिपदान्युपादाय पाणिनिसूत्रैर्व्युत्पादितास्ते वैदिकास्तदन्ये लौकिकाः। लोकवेदोभयसाधारणाश्चेति। कथं ज्ञातुं शक्यं यदयं शब्दो वेदमात्रगोचरः, अद्यत्वे साहित्यस्य लौकिकवैदिकोभयरूपस्यापि परिभ्रष्टत्वात्। किञ्च वेदमात्रगोचरा अपि अनुकरणेन इति शब्दमन्तरापि लोके लक्षणया तस्मिन्नेवार्थे प्रयोक्तुं शक्यन्ते, यथा तारतम्यशब्द उत्कर्षापकर्षरूपेऽर्थे लक्षणया प्रयुज्यते।

२. उ०—अत्र शुष्मशब्दस्य प्रकृतिभूतस्य शुष्मप्रयुक्ते पदे लक्षणा।

३. उ०—प्रागुक्तरीत्याऽयमपि उभयसाधारणः।

४. उ०—भवतु नाम स्वातन्त्र्यमपि। किन्तु स्वरिक्थस्य ये शत्रवस्तानिति रिपुरूपेऽर्थे वृत्तौ का हानिः?

५. उ०—अयमपि मदुक्तलक्षणेनोभयसाधारण एव ।

६. उ०—मदुक्तरीत्याऽयमपि उभयसाधारणो महिशब्द उत्सववति शक्तो महदर्थे लक्षणया प्रयोगः ।

७. उ०—सह इत्यस्य छान्दसत्वे मानाभावः, सहसा इति तृतीयान्तस्य प्रचुरः प्रयोगो लोके उपलभ्यमानः किं महःशब्दस्य न प्रयोगः ? अपि तु सह ओज आर्छदित्यत्र न प्रकृतिभूत एव सहःशब्दोऽपि तु द्वितीयान्त एव ।

८. उ०—अत्र प्रत्ययान्तस्य लौकिकत्वे तद्घटकस्य लौकिकत्वं नेत्यत्र मानाभावः । किञ्चोक्त-लक्षणदिशा उभयत्र साधारणत्वमेवास्यापि । किञ्च, चादेराकृतिगणतयाऽस्य तत्र पाठाभावेऽपि न दोषः । किञ्च, इन्नन्तस्यान्तिशब्दस्य विद्ध इति क्रियाविशेषण-त्वेऽपि नास्ति क्षतिः ।

९. उ०—सुभगमन्त्रे इति तु प्रायिकम्, अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति यथा । सुभग-रूपार्थः सौभगो मद इति विग्रहेऽपि न दोषः । किञ्च, शोभनो भगः सुभगः, स एव सौभग इति स्वार्थेऽणापि न क्षतिः ।

१०. उ०—धातूनामनेकार्थत्वाद् बहुलमेतन्निदर्शनमित्युपदेशाच्च न कामपि क्षतिमावहत्ययं प्रयोगः । किंच, चष्टे पश्यति यत् तच्चक्षुरिति लोकप्रसिद्धश्चक्षुश्शब्दोऽप्यत्रार्थे एवानुकूलः ।

११. उ०—अत्रापि पूर्वोक्तं समाधानमस्त्येव । किञ्चोपसर्गबलेनापि धातोरर्थान्तरे वृत्तिर्बोध्या ।

१२. उ०—अञ्जःशब्दो यदि अव्ययमपि तदा को दोषो विरोधो वा ? किंवा, अञ्ज इति क्रियाविशेषणमपि भविष्यति ।

१३. उ०—पाणिनीयव्याकरणे वैदिकत्वानुक्तेरुपलब्धौ यत्नः कार्यः । किञ्च, जातिमात्रपरत्वेऽपि को विरोधः ?

१४. उ०—कथं वेदैकगोचरत्वं पाणिनीयव्याकरणाद् अवधार्यते ?

१५. उ०— छन्दस्यपि दृश्यते इत्यत्रापि शब्दाल्लोकेऽपि । किञ्च, अक्षिशब्दवदक्षन्शब्दोऽप्यस्ति । 'अस्थिदधि' इति सूत्रं तु अजादिविभक्तौ प्रयोगनियमार्थम् । अक्षन्शब्दान्मतुपि पृषोदरादित्वात् साधुता । 'उदन्वान्' 'राजन्वती' इतिवत् ।

१६. उ०—छन्दोऽनुरोधेन तथा पाठेऽपि अस्माभिरव्यवधाने नैव पठितव्यः। तथा च कालिदासः—"प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार" इति। किंवा लक्षणाद्यर्थे परि इत्यस्य कर्मप्रवचनीयत्वेऽपि सर्वेष्टसिद्धिः।

अध्याहारबाहुल्यम्

१. उ०—श्रीमद्भागवतं न काव्यम्, किन्तु पुराणम्। भगवच्चरितस्य निगूढरूपेण बोधनाय भक्त्यैव प्रवर्तितमिति अध्याहारो दुरवबोधत्वं वा न दोषः। दुरवबोधक्रिया भगवत्यश्रद्धानां सम्प्रदायतोऽनध्येतृणां बोधाभावाय।

२. उ०—अत्राध्याहारं विनैवान्वयपूरणं पुराकृतं स्मरणीयम्।

३. उ०—अत्र श्रवणयोग्यतया शास्त्राणि इत्यध्याहारे न कोऽपि क्लेशः।

४. उ०—यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध इति यच्छब्दबलात् 'ते' इत्यस्याक्षेपः। भजन्ते इति च अर्थप्रकरणाभ्यां लभ्यमिति न कोऽपि विरोधः।

५. उ०—योग्यताबलादपि पदमध्याहार्यम्। चित्रपदस्यापि वचसः शिवादिस्तुतिपदस्थहरिस्तुतिपरत्वाभावसम्भवात्।

६. उ०—योग्यतयाऽध्याहारो भूषणमेव न दूषणम्। अध्याहारस्य दोषत्वाभावः सप्तमे साहित्यदर्पणे द्रष्टव्यः।

७. उ०—तादृशे शेषे कोऽपि न दोष उद्भावयितुं शक्यते। साम्प्रदायिकानां बोधस्तु सुगम एव।

८. उ०—सामान्येन निर्दिष्टस्य सुराकृतादेर्विशेषतो भानम्, अर्थवशात्।

९. उ०—यदि नालं तदा कथं भवतो बोधः? यदि टीकातः, तदा टीकाकारस्य कथं बोध इत्यादि विचारणीयम्।

१०. उ०—यदि एतावति महति क्षेत्रे योग्यताबलात् किमपि अल्पमध्याह्रियते तत्र न किमपि दूषणमालोचयामः।

११. उ०—इदंशब्दस्य सर्वनामतया पुरोवर्तिशरीरवाचकत्वं सम्भवत्येव, का क्षतिः?

१२. उ०—अत्र चकार एवकारार्थकः। तेभ्य एवोपररामेत्यर्थे कोऽपि न दोषः प्रतीयते।

१३. उ०—प्रकरणाच्छ्रीकृष्णस्य लाभः। पदयोः पतनेनैव नमनं प्रतीयते।

१४. उ०—प्रकरणमहिम्ना नृपशिरस्त्वेन जरासन्धस्य ग्रहणम्।

१५. उ०—अतिशयितेऽन्तिके भवमात्यन्तिकम्। अध्यात्मादित्वाट्ठञ् अतिसमीपकालभव-
मात्मनो मरणं ज्ञात्वेति अर्थप्रकरणाभ्यामवसीयते।

१६. उ०—अत्राप्यध्याहारोऽर्थत्रोधायार्थप्रकरणाभ्यां भवत्येव। क्लिष्टत्वं तु मत्या कृतम्। अत एव 'विद्यावतां भागवते परीक्षा' इति प्रवदन्ति शिष्टाः।

१७. उ०—'अपि:' अत्राप्युक्तरीत्या सौकर्येण लभ्यः।

१८. उ०—अत्रापि योग्यतया "जन्मनि" इत्यस्य लाभे न कोऽपि दोषः। न वा कोऽपि क्लेशः।

१९. उ०—अन्वयबाधे योग्यतया आनाय्येति अध्याहर्तव्यं भवति।

२०. उ०—अत्रापि अध्याहारे क्लेशः पूर्ववत् परिहार्यो भवति।

अधिकपदत्वम्

१. उ०—भवाय=जन्मने; भूतये=ऐश्वर्याय इत्यर्थभेदः सुस्पष्ट एव।

२. उ०—अत्र बालप्रजा इत्यनेन प्रजानां बालत्वं ज्ञापितम्। तोकवती क्लेशान् प्राप्ता इत्यनेन तोकविशिष्टायाः क्लेशप्राप्तिः सूचितेति न गतार्थता।

३. उ०—एकां पापेषु प्रधानभूताम्। अस्ति ह्येकशब्दः प्रधानेऽर्थे।

४. उ०—अत्र हिशब्दः प्रसिद्धौ इति न शक्यः परिहातुम्।

५. उ०—अध्याहारेण अयं शब्दस्य सार्थकत्वे न कोऽपि बाधः।

६. उ०—स्त्रीपत्नीशब्दयोर्भिन्नार्थकत्वं सकललोकतन्त्रप्रसिद्धमेवेति कथं पौनरुक्त्यम्।

रूढि प्रत्यनादरः

१. उ०—भागवतस्य निगूढभाषामत्यैवैतत् सर्वम्, अत एव श्रीवल्लभाचार्यैर्भागवते रहस्यभाषा इत्युक्तम्।

२. उ०—यत्र न रूढ्यर्थबाधस्तत्रैव रूढिर्योगापहारिणी इति सिद्धान्तः। तद्बाधे तु योग एवोपादेयः।

३. उ०—अत्रापि पूर्ववत् समाधानम्।

—क्रमशः

अविद्याध्यासनिरूपणम्

श्री-आनन्दझाः, लखनऊविश्वविद्यालये संस्कृतप्राध्यापकः।

(२२ वर्षे २ अङ्कतोऽनुवृत्तम्)

यदीतः परमपि कश्चिदेवं ब्रूयाद् यदेवमप्यभावात्मकस्यापारमार्थिकस्योपादानभूतेऽज्ञानेऽव्याप्तिर्दुर्वारा, उपादानोपादेययोः साजात्यनियमेनाभावात्मकस्योपादेयस्योपादानेऽज्ञाने भावत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। नह्यभावस्याज्ञानानुपादानकत्वमपि शक्यते वक्तुम्, तथा सति ब्रह्मवत् तस्यापि पारमार्थिकत्वापत्त्या द्वैतापत्तेर्दुर्वारताप्रसङ्गात्। एवञ्च, कथमुक्तमविद्यानिरूपणं सङ्गच्छत इति, तर्हि तदुत्तरतया खल्वेवं वक्तव्यं यन्निरुक्ताविद्यानिरूपणघटकं ननु भावत्वमभावविलक्षणत्वरूपमेव विवक्षितं नान्यत् किञ्चित्। उपादानोपादेययोरत्यन्तावैलक्षण्याभ्युपगमे ननूपादानोपादेयभावस्यैवासम्भवित्वापत्त्याऽभावोपादानेऽज्ञानेऽभाववैलक्षण्याभ्युपगमेनाभाववैलक्षण्यरूपस्य भावत्वस्य प्रोक्ताविद्यानिरूपणघटकस्याभावोपादानभूतेऽज्ञाने सम्पत्तेरुक्ताव्याप्त्यनवकाशात्। तथा च नाभावोपादानाज्ञानेऽव्याप्तिरिति।

न चैवं सति ब्रह्मभिन्नयोर्भावाभावयोरुभयोरपि पारमार्थिकत्वापत्तिभियाऽज्ञानोपादानकत्वस्यावश्यमभ्युपेयतया, उपादानभूतेऽज्ञानेऽभावात्मकोपादेयवैलक्षण्यमिव भावात्मकोपादेयवैलक्षण्यमपि स्वीकर्तव्यं स्यादवश्यमिति कृत्वा पुनरपि तत्राव्याप्तिः, भाववैलक्षण्याभाववैलक्षण्ययोर्हि भावत्वाभावत्वयोः परस्परं विरुद्धतयैकत्राज्ञाने स्थित्यभावेनाभाववैलक्षण्यरूपस्य भावत्वस्याज्ञानेऽसत्त्वात्। असम्भवापत्तिरेव वा युक्त्यैतयेति वाच्यम्, भावत्वाभावत्वयोर्गोत्वाश्वत्वयोरिव परस्परविरहव्याप्यतया विरोधेन गोत्वाश्वत्वविरहयोरिव भावत्वाभावत्वविरहरूपयोर्भावाभाववैलक्षण्ययोरेकत्रावस्थाने बाधकाभावात्। तिष्ठत एव गोत्वाश्वत्वविरहौ, गवाश्ववैलक्षण्ये वा, गवाश्वभिन्ने गजे। तथा चोपादानोपादेययोर्वैलक्षण्यानुभवबलेनैकस्मिन्नुपादानभूतेऽज्ञान उपादेयभूतभावाभाववैलक्षण्यस्य सत्त्वे बाधकाभावेन, तत्राभाववैलक्षण्यरूपस्य भावत्वस्योपपत्त्या नोक्ताव्याप्तेरसम्भवस्य वावकाश इति भावः। अथवास्तु ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रमविद्यालक्षणम्, कृतमनादित्वभावत्वविशेषणाभ्याम्। न च तर्हि प्रोक्तयोरतिव्याप्त्योर्दुर्वारतापत्तिरिति वाच्यम्, ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्याज्ञानलक्षणस्य ज्ञानत्वावच्छिन्ननिवर्तकतानिरूपितनिवर्त्यतापर्यवसन्नतया तादृशस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नज्ञाननाश्येषु पूर्वक्षणोत्पन्नेषु ज्ञानेच्छाप्रयत्नादिषु ज्ञान-

प्रागभावे चाभावात् । पूर्वत्र निवर्त्यतायाः स्वोत्तरवर्तियोग्यविभुविशेषगुणत्वावच्छिन्नत्वेन, परत्र च तस्याः प्रतियोगित्वावच्छिन्नत्वेन निवर्त्यतयोस्तयोर्ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वाभावात् । न चैवं सति "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानेनाज्ञानिकस्य विश्वस्यापि निवृत्तिश्रवणेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्याज्ञान इवाज्ञानिकेष्वपि गतत्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, निर्वर्त्यतायां साक्षात्त्वस्यापि विवक्षिततया आज्ञानिकानां निवृत्तेरज्ञाननिवृत्त्यधीनतया साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वस्याज्ञानिकेष्वभावात् । परिणामपरिणामिनोरभेदाभ्युपगमेनाज्ञानिकानामप्यज्ञानत्वेन तेषामप्यविद्यालक्षणलक्ष्यत्वाच्च । न चाज्ञानिकानामप्यविद्यालक्षणलक्ष्यत्वाभ्युपगमे उत्तरवर्त्तिज्ञाननिवर्त्यानां ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनामज्ञानिकतयाऽविद्यालक्षणलक्ष्यत्वेन, अविद्यालक्षणेऽनादित्वानुक्तौ तेष्वव्याप्तिदानं तर्हि कथं सङ्गच्छेताचार्यचित्सुख-मुनिमधुसूदनादीनामपीति वाच्यम्, अध्यासकारणभूताया एवाविद्याया विवेच्यतामभ्युपगम्य तथा प्रतिपादनात् । आज्ञानिकानां च सर्वेषां व्यावहारिकप्रातिभासिकानां स्वयमेवाध्यस्ततया स्वस्वरूपेणाध्यासकारणताया अभावात् । न च व्यावहारिकेषु शुक्त्यादिषु प्रातिभासिकशुक्तिरूप्याद्यध्यासदर्शनेन कथं नाध्यासकारणत्वम्; चैतन्यात्मके ब्रह्मणि कल्पिततयाऽध्यास्तानां व्यावहारिकाणामिति वाच्यम्, परमार्थसत एवाधिष्ठानत्वनियमेन शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्य एव शुक्तिरूप्याद्यध्यासः, नाध्यस्तेषु शुक्त्यादिष्वित्येवं वेदान्तसिद्धान्तादध्यस्तानामध्यासाधिष्ठानतावच्छेदकत्वेऽप्यध्यासकारणताया वक्तुमशक्यत्वात् । एवं च यदज्ञानेन निवर्त्यते तदज्ञानमित्यपि निरूपणमविद्यायाः सङ्गतिमद् भवत्येवेत्यासामिदानीं निरूपणेनाविद्याविषयकेणैतावतैवाध्यासस्याप्यत्र संक्षेपेण निरूपणीयतयाऽविद्याकार्यस्य ।

अथाध्यासनिरूपणम्

अधिष्ठानस्याज्ञानं प्रतिभासप्रातिभासिकाकाराभ्यां परिणमत इति वेदान्तसिद्धान्तानुसारिणी वस्तुस्थितिः । स एवाज्ञानपरिणामभूतः प्रतिभासो विवक्षितो भवत्यध्यासपदवाच्यतया । अज्ञानमेवाविद्येति तु निरूपितपूर्वम् । अधिष्ठानभूतस्य शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्यावरकं शुक्तित्वप्रकारकमज्ञानं चाकचिक्यादिसंदर्शनसमुद्बोधितरजतसंस्कारसहकृतं रजताकारेण इदं रजतम् इति रजतज्ञानाभासाकारेण च परिणमते । तत्रेदं रजतमित्येवं जायमानो रजतज्ञानाभासोऽसावध्यासरूप एव भवति, यद्वशादेव रजतार्थी कश्चिदविपश्चित् तदभिमुखप्रवृत्तिरूपं शब्दप्रयोगरूपं वा व्यवहारं प्रकुर्वन् विलोक्यते तत्र तत्र । परिस्थितिमिमां समुपादायोदाहरणत्वेन शक्यन्त एव बोद्धुमध्यासाः सर्वे साधुतया । एवम्भूतमध्यासमेव सर्वं मनसि लक्ष्यत्वेनाधाय प्राहुरध्यासलक्षणं तत्रभवन्तो वेदान्तदर्शनभाष्यकाराः श्रीमन्तश्शङ्कराचार्यपादाः 'स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः' इति ।

अत्रावभासे स्मृतिरूपत्वमसन्निकृष्टविषयकत्वरूपं बोध्यम्। तथा चैतद्विशेषणस्यानुक्तौ समीचीनज्ञानतयाऽनध्यासभूतायां प्रत्यभिज्ञायां 'स एवायं नागः' इत्यादावध्यासलक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तिः। स्मृतिरूपत्वविशेषणदाने च सर्वासां प्रत्यभिज्ञानां नियमतः सन्निकृष्टविषयकत्वेनासन्निकृष्टविषयकत्वरूपस्य स्मृतिरूपत्वस्य प्रत्यभिज्ञायामभावेन लक्षणागमनान्नातिव्याप्त्यवकाशः। न च तत्कालतद्देशयोरपि प्रत्यभिज्ञाविषयतया तयोश्च तदानीं सन्निकृष्टत्वेन तत्कालतद्देशावसन्निकृष्टत्वेनादायासन्निकृष्टविषयकत्वमपि प्रत्यभिज्ञायामक्षुण्णमेवेति तद्विशेषणदानं "भक्षितेऽपि लशुने न व्याधिशान्तिः" इति न्यायमनुधावतीति वाच्यम्, असन्निकृष्टविषयकत्वपदेन सन्निकृष्टविषयकत्वसामान्याभावस्य विवक्षितत्वात्। नहि प्रत्यभिज्ञायां तादृशः सामान्याभावस्तिष्ठतीति शक्यते वक्तुम्। अतीतकालतद्देशातिरिक्तानां विषयाणां सन्निकृष्टत्वात्। न चैवं सति शुक्तिकादिविशेष्यके तादात्म्येन रजतादिविषयके "इदं रजतम्" इत्याद्यध्यासेऽपि सन्निकृष्टविशेष्यकत्वस्य विद्यमानतया सन्निकृष्टविषयकत्वसामान्याभावस्याभावेनाव्याप्तिरिति वाच्यम्। सन्निकृष्टविषयकत्वाभाव इत्यस्य सन्निकृष्टविधेयकत्वाभाव इत्यर्थकत्वात्। तथा च प्रत्यभिज्ञायां तादात्म्येन विधेयभूतस्य नियमतः सन्निकृष्टत्वेन भ्रमस्थले च विधेयस्य तथाभूतस्य नियमतोऽसन्निकृष्टत्वे नातिव्याप्त्यव्याप्त्योरनवकाशः स्मृतिरूपत्वविशेषणदानेनावभासे।

वस्तुतस्तु वेदान्तसिद्धान्ते रजतादिविभ्रमस्थले इदंवृत्तिरजतवृत्त्योर्भेदाभ्युपगमेनाध्यासत्वस्य च वृत्तिधर्मत्वाभ्युपगमेन वस्तुतो रजतादिवृत्तरूपे नन्वध्यासेऽसन्निकृष्टविषयकत्वं स्वत एव सम्पद्यते साधीयस्तयेति समवगन्तव्यं रहस्यम्। न च 'इदं रजतम्' इत्यादौ वृत्तिद्वित्वाभ्युपगमे ज्ञानैक्याधिगमः कथमिति वाच्यम्, वृत्तिद्वयप्रतिबिम्बितस्य चित एव वेदान्तसिद्धान्ते ज्ञानपदार्थतया तदैक्यादेव तथा प्रतीतेः।

न च स्मृतिरूप इत्युक्त्या कथमर्थोऽयं शक्यः समुपलब्धुमिति वाच्यम्। स्मृतिरूप इत्यस्य स्मृतेः रूपमिव रूपं यस्येति व्याख्यानुसारेण तथा सम्भवात्। स्मृतेः रूपम् अर्थव्यभिचारः। नियमेन भवत्येवासौ भ्रमज्ञाने तावदध्यासपदवाच्चे। व्यभिचारिणि चार्थे सन्निकर्षाभावेन स्मृतिरूपत्वं फलतोऽसन्निकृष्टविषयकत्वे समेति पर्यवसानमिति भावः।

परत्रेत्यत्र परत्वमनध्यस्तत्वं विवक्षितम्। तेनाध्यासाधिष्ठानेन परमार्थसतैव भवितव्यमिति वेदान्तनिर्णयः सूच्यते। न च कथमेवमिति वाच्यम्, अन्यथा ब्रह्मणि जगदध्यासस्थलेऽप्यधिष्ठानभूतस्य ब्रह्मणोऽप्यध्यस्ते क्वचिदन्यत्राध्यस्ततयाभ्युपगन्तुं शक्यत्वेन परमार्थसदद्वैताभावप्रसङ्गात्। अत एव शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्य एव रजताध्यासः स्वीक्रियते नाध्यस्ते शुक्तिकादौ।

न चान्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येति भाष्यविरोधापत्तिः; ततो ब्रह्मणोऽपि जगत्यध्यस्ततताया अन्योन्याध्यासाभ्युपगमप्राप्तत्वादिति वाच्यम्, अन्योन्याध्यासाभ्युपगमेऽपि ब्रह्मणि जगत्संसर्गाध्यासस्यैवाभ्युपमेन जगत्संसर्गस्याध्यस्तत्वेऽपि ब्रह्मणोऽनध्यस्तत्वाक्षतेः। न चाभ्युपगमस्यैवंविधस्याप्रामाणिकत्वमिति वाच्यम्, "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्", "एकमेवाद्वितीयम्", 'नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादिश्रुतेः प्रमाणतया प्राप्तेः।

एतेन स्वाप्नविभ्रमाव्याप्तिः। तत्र जाग्रच्छुक्तिरजतादिविभ्रमस्थले शुक्तिकादेरिव परस्याध्यासाधिष्ठानस्यानुपलब्धेरित्यपि प्रत्युक्तं वेदितव्यम्। परत्रेत्यत्र परपदस्यानध्यस्तार्थकताया अव्यवहितमेवोक्ततया आत्मचैतन्यस्यैव तथाविधस्य स्वाप्नाध्यासाधिष्ठानतासम्भवात्। एवमेव च—"स्वाप्नज्ञानस्यापि स्मृतिविभ्रमरूपत्वात्। तत्रापि हि स्मर्यमाणे पित्रादौ निद्रोपप्लववशादसन्निधानापरामर्शे तत्र तत्र पूर्वदृष्टस्यैव हि सन्निहितदेशकालत्वस्य समारोपः" इति स्वाप्नज्ञानस्याध्यासत्वोपपादकं भामतीवचनमपि साधु सङ्गच्छते, पितृपदस्य पुंस्त्वसमानाधिकरणजनकतावच्छरीराद्यवच्छिन्नचैतन्यपरत्वात्। "बहिर्निर्गच्छदत्यच्छनयनरश्मिसम्पृक्तपित्तद्रव्यवर्त्तिनीं पीततां पित्तरहितामनुभवन् शङ्खं च दोषाच्छादितशुक्लिमानमनुभवन् पीततायाः शङ्खसम्बन्धमननुभवन्, असम्बन्धग्रहणसारूप्येण, पीतं तपनीयपिण्डम्, पीतं बिल्वफलमित्यादौ पूर्वदृष्टं सामानाधिकरण्यं पीतत्वशङ्खत्वयोरारोप्यत इति पीतः शङ्ख इति" इति पीतः शङ्ख इति बुद्धेरध्यासत्वोपपादकेऽपि मिश्रवाचस्पतिवाक्ये पीतत्वशङ्खत्वयोरित्यस्य तत्तदवच्छिन्नचैतन्ययोरित्यर्थकत्वम्, "विज्ञातृपुरुषाभिमुखेष्वादर्शादिषु स्वच्छेषु चाक्षुषं तेजो लग्नमपि बलीयसा सौर्येण तेजसा प्रतिस्रोतः प्रवर्त्तितं मुखसंयुक्तं मुखं ग्राहयत् पूर्वदृष्टादर्शोदकदेशतामाभिमुख्यं च मुखस्यारोपयतीति प्रतिबिम्बभ्रमोऽपि लक्षितो भवति" इति प्रतिबिम्बभ्रमस्याध्यासतोपपादके तद्वचने मुखस्येत्यस्य मुखावच्छिन्नचैतन्यस्येत्यर्थकत्वम्। तेन नासङ्गतिभीतिः।

यद्वा, परत्रेत्यत्र परत्वं प्रकृतारोप्यसत्ताधिकसत्ताकत्वरूपमादायासङ्गतिः कथञ्चिद् वारणीयाऽभ्युपगमसिद्धान्तमाश्रित्य। प्रोक्तभामतीवाक्यघटकपितृपीतत्वशङ्खत्वमुखपदवाच्यानामपि व्यावहारिकत्वेन लौकिकपारमार्थिकसत्ताकतया, आरोप्याणां तेषां तत्र तत्र सन्निहितदेशकालत्वसामानाधिकरण्यादर्शोदकदेशताभिमुख्यानां चाव्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकसत्ताकतयाऽध्यासाधिष्ठानतया प्रोक्तानां पितृपीतत्वादीनामारोप्यसन्निहितदेशकालत्वादिसत्ताधिकसत्ताकत्वरूपस्य परत्वस्योपपादनार्हत्वात्।

वस्तुतस्तु "स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः" इति भाष्यग्रन्थे 'अवभास' एतावन्मात्रस्याभासलक्षणपरत्वम्। अन्येषां पदानां तत्रत्यपरिस्थितिपरिचायकत्वमात्रमवसेयम्।

तथा चावमतोऽवसन्नो वाभासोऽवभास इति व्युत्पत्त्याऽवभासत्वमेवाध्यासलक्षणम्। भासो ज्ञानम्। तत्रावमतिरवसादो वा बाध्यत्वम्। तथा च बाध्यज्ञानत्वमेवाध्यासत्वमिति लभ्यते।

बाध्यत्वं च ज्ञानस्य नानुत्पत्तिः, अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारात् पूर्वमेव भ्रमात्मकस्याध्यासस्य तस्योत्पत्तेः। नाप्यप्रमात्वप्रकारकबुद्धिविशेष्यत्वम्। सर्वत्र भ्रमोत्तरं तादृशबुद्धेरनियमेन तादृशबुद्धयव्यवहितपूर्वत्वाभाववत्यध्यासेऽव्याप्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्। किन्त्वनिर्वचनीयविषयकत्वम्। विषयेष्वनिर्वचनीयत्वं च पारमार्थिकसत्त्वाऽसत्त्वाभ्यां निर्वक्तुमनर्हत्वम्। सत्तात्रैविध्योपगमपक्षे सर्वे व्यावहारिकाः प्रातिभासिकाश्च तथाविधसत्त्वासत्त्वाभ्यां निर्वक्तुमनर्हाः। अद्वैताश्रुतिविरोधेन तेषु पारमार्थिक्याः सत्तायाः, प्रतीयमानत्वेनासत्तायाश्चानभ्युपगमात्। सत्ताद्वैविध्यमात्राभ्युपगमपक्षे तु प्रातिभासिकानामेव परमार्थसद्ब्रह्मापरमार्थसत् खपुष्पादिभिन्नतया तथाविधं सम्पद्यतेऽनिर्वाच्यत्वम्। विषयगतमनिर्वाच्यमिदमभिसन्धायैवाद्वैतवेदान्तिनः खलु सर्वे स्वीकुर्वन्त्यध्यासानां समेषामनिर्वचनीयाख्यातिरूपत्वमेव नान्यख्यातिरूपत्वम्।

यद्यत्र कश्चिदेवं ब्रूयात्—शुक्तिरूप्यादिविभ्रमाणामनिर्वचनीयख्यातित्वमनुपपन्नम्। धर्माणां निराश्रयतानभ्युपगमेन शुक्तौ रजतादिविभ्रमस्थले च रजतोत्पादकानामवयवानामभावेन रजतोत्पत्त्यभावाद् हट्टस्थस्यापि च रजतस्य तत्राभावात् किमाश्रयीकुर्यात् प्रातिभासिकसत्त्वमनिर्वचनीयत्वं वा? येन विभ्रमस्य स्यात् तस्य तथाविधस्यान्यस्य वाऽनिर्वचनीयख्यातित्वमिति। तर्ह्येवं तत्र स्यात् प्रतिवक्तव्यं यद् द्विविधो हि भवति कार्यकारणभावो लौकिकोऽलौकिकश्च। तयोर्मध्ये लौकिको हि कार्यकारणभावस्तत्रैवाप्नोत्यपेक्षणीयतां यत्रापेक्षिता भवति लौकिकस्यैवोत्पत्तिः कार्यस्य। अलौकिकस्य कार्यस्योत्पादस्थले तु नासौ भवत्यपेक्षितः, "यादृशी शीतला देवी तादृशं तस्य वाहनम्" इति न्यायेन लौकिककार्योत्पत्तिस्थल एव लौकिकसामग्र्यपेक्षाया उचितत्वात्। एवं च प्रातीतिकस्य शुक्तिरूप्यादेः क्रियात्मकव्यवहाराविषयतयाऽलौकिकत्वेन रजतावयवात्मकस्य लौकिकरजतकारणस्याभावेऽपि शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्याज्ञानरूपस्यालौकिककारणस्य सत्तयाऽलौकिकरजतोत्पत्तौ बाधकाभावः। एवमेवान्यत्राप्यवगन्तव्यम्। एवं च तथाविधस्य प्रातीतिकरजतादेरेव प्रातिभासिकसत्त्वानिर्वचनीयत्वयोराश्रयतया न तयोर्निराश्रयताऽऽक्षेपावकाश इति।

बौद्धानां मध्ये सर्वशून्यतावादिनो हि माध्यमिका विभ्रमाद्यपराभिधमध्यासमिममनिर्वचनीयख्यातिरूपमनभ्युपगच्छन्तस्सौषुप्तिकीमेव परिस्थितिं वास्तविकीं मन्यमानास्तद्दृष्टान्तेन स्वप्नजागरयोरपि ख्यातिख्येययोरुभयोरसत्त्वं पश्यन्तः, असतः ख्यातिः, ख्यातिश्चासतीत्यभिप्रायेणासत्ख्याति-

रूपमेव स्वीकुर्वते। परन्तु प्रवृत्तिगतयोः साफल्यवैफल्ययोः ख्यातिगते प्रमात्वाप्रमात्वे परिहाय प्रयोजकान्तरस्य वक्तुमशक्यतया नाभ्युपगन्तुं शक्यं कथञ्चिदपि ख्यातिख्येयानामसत्त्वं समेषामिति नोक्तयुक्त्या विभ्रमस्याध्यासस्यासत्ख्यातित्वम्। तत्र ख्येयानां ख्येयत्वेनैव न खपुष्पतुल्यतेति कथमसत्ख्यातित्वं युज्येताध्यासानाम्? ख्यातिश्च स्वरूपसती नोपयाति बाधितत्वमपीति न युज्यते मतं कथमपि तेषाम्।

ख्येयानां समेषामसत्त्वे दृढनिष्ठा अपि ख्यातेस्सत्त्वमुपगच्छन्तो वैनाशिकास्तु बौद्धाः स्वाप्नीं परिस्थितिमेव वास्तविकीं मन्यमाना अध्यासमात्मख्यातिरूपं मन्यन्ते। आत्मन एव ख्यातिः ख्यातिरपि चात्मैवेति तेषां सिद्धान्तादान्तरिकी हि ख्यातिः सत्तया क्षणिकत्वमादधती साकाराद्बहिष्ठ्वत्तयावभासते सर्वत्र बाह्यज्ञानस्थले। बाह्यतया भासमाना अपि ते ते घटपटादयो यतस्तत्त्वत आत्मभूतख्यातिरूपा एव न ख्यात्यात्मबहिर्भूतास्ततः सर्वासां ख्यातीनामात्मख्यातिता भवत्येव बलादापतिता साम्येनेति तेषामभिप्रायः। परन्त्वत्रापि मते दृष्टशुक्तिरूप्यप्रतीत्यवहितोत्तरजायमानयोः साफल्यवैफल्ययोः सम्पादनं बहिष्ठ्वान्तरिकत्वयोर्निर्वचनं च सर्वथा दुर्घटमेवेति नास्यापि मतस्यादरणीयता।

प्राभाकराः सांख्याश्चाध्यासस्थले नियमेनोद्देश्यप्रत्यक्षविधेयस्मृतिरूपं ज्ञानद्वयम्, तयोर्ज्ञानयोस्तद्विषययोश्च भेदाग्रहं तदधीनमेव च प्रवृत्त्यादिलोकसिद्धव्यवहारं जायमानं कल्पयन्तोऽध्यासं ख्यातिमात्रं मन्यन्ते। उदाहरणद्वारा मतमेतदेवं शक्यते साधुतया ज्ञातुं यत्—शुक्ताविदं रजतमिति प्रतीतिस्थले, इदमिति प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानमेकं रजतमिति च स्मरणात्मकं ज्ञानमपरं भवति, न शुक्तिरजतयोरुद्देश्यविधेयभावापन्नतयैकमेव भवति ज्ञानम्। रजतार्थिनः कस्यचिदेवं ज्ञानद्वये ज्ञाते ज्ञानयोस्तयोः प्रत्यक्षस्मृतिरूपयोः, तद्विषयभूतयोश्शुक्तिरजतयोश्च वर्तमानस्य भेदस्याग्रहे च विद्यमाने, भवति प्रवृत्तिः प्राप्तये रजतस्य शुक्त्यभिमुखमिति परिस्थितिर्वास्तविकी। ततश्शुक्तिरजतभेदाग्रहादेव भवति तत्र प्रवृत्तिरिति न वक्तुं शक्यं शुक्तिरजतयोर्विशिष्टज्ञानस्य प्रयोजनं किमपि, यस्याध्यासत्वं स्यादङ्गीकरणीयमिति।

परन्त्वख्यातिवादोप्ययं तेषामितो हेतोर्नावहति मनोरमतां यद् भेदाग्रहस्य प्रवृत्तिहेतुतायां स्वीकृतायां सुषुप्तावपि प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्निवारतामावहेत्। भेदाग्रहस्य भेदज्ञानाभावरूपतया सुषुप्तौ तस्य सुलभत्वात्। न च तथाविधज्ञानद्वयसंवलितस्य भेदाग्रहस्य प्रवर्त्तकत्वम्; न केवलस्य तस्येति न सुषुप्तौ प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम्, तादृशज्ञानद्वयात् पूर्वमपि विद्यमानेन भेदाग्रहेण

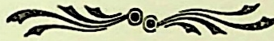
प्रवृत्त्युत्पादादर्शनेनान्वयव्यतिरेकविरहेण भेदाग्रहे प्रवृत्तिकारणत्वस्यैवाभावात्। न च तथाविध-ज्ञानद्वयसंवलितस्य तथाविधभेदाग्रहस्यान्वयव्यतिरेकावक्षताविति वाच्यम्, तथाविधस्थले विनि-गमकाभावेनान्वयव्यतिरेकौ तौ भेदाग्रहसंवलितज्ञानद्वयविश्रान्तावित्यस्यापि साधु वक्तुं शक्यतया भेदाग्रहसंवलितस्य तथाविधस्य ज्ञानद्वयस्यैव कुतो न कारणत्वमिति प्रश्नस्य दुरुद्धरतापातात्। न च तथैवास्त्विति वाच्यम्, तथा सत्यख्यातिवादत्यागप्रसङ्गात्। शुक्तावङ्गुलीनिर्देशपुरस्सरं जायमानस्येदं रजतमिति ज्ञानस्य प्रत्यक्षस्मृतिरूपप्रोक्तज्ञानद्वयताभ्युपगमस्यानुभवबाधितत्वाच्च।

नैयायिका वैशेषिका भाट्टा योगिनश्चाध्यासमन्यथाख्यातिरूपं मन्यन्ते। अन्यथा = अन्य-धर्मपुरस्कारेण, अन्यधर्मविशिष्टतयेत्यर्थः, ख्यातिः = ज्ञानम्, अन्यथाख्यातिरिति व्याख्यानुसारेण विशेष्यावृत्तिधर्मप्रकारकं ज्ञानं भवत्यन्यथाख्यातिः। शुक्तौ जायमानस्येदं रजतमिति विभ्र-मस्येदन्त्वावच्छिन्नशुक्तिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नरजतत्वनिष्ठप्रकारताकतया, तथाविधविशेष्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नरजतनिष्ठप्रकारताकतया वा रजतत्वस्य समवायेन रजतस्य च तादात्म्येन विशेष्यभूतायां शुक्तिकायामवर्तमानतया विशेष्यावृत्त्यप्रकार-कत्वेन सम्पद्यतेऽन्यथाख्यातित्वं मते तेषाम्। एवमेव चान्यत्राऽपि विभ्रमस्थलेऽवगन्तव्यं मता-श्रयणे तेषाम्। परन्तु मतमेतदपि तथा नाधत्ते स्वस्मिन्नाहरणीयतामितो हेतोर्यद् नार्हति भवितुं व्यापकमन्यथाख्यातित्वमध्यासत्वस्य। प्रात्यक्षिक्या विषयतायाः सन्निकर्षप्रयोज्यत्वनियमेन सन्निकर्षस्य च संयोगसंयुक्तसमवायादेर्हट्टस्थरजते घट्टस्थस्य शुक्तिरूप्यविभ्रमकर्तुश्चक्षुषोऽसत्त्वेन विषयताया अपि तस्या असम्भवेन, घट्टस्थायां शुक्तिकायां जायमानं रजतमिदमिति ज्ञानं हट्टस्थरजतविषयकं भवतीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वं भवति सर्वथा यतः। न च ज्ञानलक्षणात्मकमलौ-किकं सन्निकर्षमादाय तथार्हति भवितुमित्यपि शक्यं वक्तुम्। तथा सति विधेयस्मृत्यात्मिकां ज्ञान-लक्षणां सन्निकर्षत्वेनोपादाय पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितिस्थले विधेयभूतवह्न्यादावपि तत्सम्पत्त्या-ऽनुमितेरपि प्रत्यक्षतापत्तेः। अतोऽसन्निकृष्टारोप्यकस्य विभ्रमस्यानिर्वचनीयख्यातित्व-मेवोचितमिति।

शैवानां काश्मीरिणां विशिष्टाद्वैतिनां च रामानुजीयानां मतेऽध्यासस्य भवति सत्ख्या-तित्वम्। यतः शैवा हि ते खपुष्पादेरसतोऽपि मन्यन्ते सत्त्वमेव सर्वथा। विशिष्टाद्वैतिनश्च स्वीकुर्वन्ति शुक्तिकास्वपि रजतावयवानिति। परन्त्वनुभवविरुद्धतयोपेक्षणीयमेवैतन्मतद्वय-मत्र विषये।

यद्यपि सूक्ष्मेक्षिकया विहिते विवेचने प्रोक्तं प्राभाकरमतमपि भवति सत्ख्यातिपर्यवसितमेव, तथापि तन्मते खल्वख्यातेर्भवति व्यवहारकारणत्वम्। मतयोस्त्वनयोः स्वीक्रियते ख्यातेरेव व्यवहारकारणत्वं नाख्यातेरिति भूयान् भेदः।

एवं विहितायां विवेचनायां मतवादानामेषामनिर्वचनीयख्यातित्वमेवाध्यासस्य प्रतिभाति योग्यं स्वीकर्तुम्। न च सन्निकृष्टारोप्यकेषु विभ्रमेष्वन्यथाख्यातित्वस्याप्यभ्युपगम्यतया ख्यातिद्वयाभ्युपगमे गौरवापत्तिरिति वाच्यम्, आरोप्यसन्निकर्षासन्निकर्षयोरनुभवसिद्धतया गौरवस्यापि तथाविधस्यानुभवसिद्धत्वेनादोषत्वादित्यास्तामिदानीमेतावदेव।

प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वोपपत्तिः

श्री-अभेदानन्दः, एम० ए०, वेदान्ताचार्यः, प्राध्यापको गुरुकुलकांगड़ीविश्वविद्यालये।

'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' इत्यद्वैतवेदान्तसिद्धान्तानुसारेणैकस्य सद्वस्तुनो ब्रह्मण एव सत्यत्वम्। सर्ववेदान्तवाक्यानां चाद्वैतब्रह्मण्येव तात्पर्यम्। "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" इत्यादि-श्रुतेश्च चैतन्यमात्रप्रतिपादने तात्पर्यम्। चैतन्यमात्रस्य स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धत्वात् तन्मात्र-प्रतिपादने श्रुतेरनुवादकत्वेनाप्रमाणप्रसङ्गात्, किन्तु द्वैताभावोपलक्षितब्रह्मप्रतिपादनपूर्वक-चैतन्यमात्रप्रतिपादने तादृशश्रुतेस्तात्पर्यम्, द्वैताभावविशिष्टचैतन्यप्रतीतिपूर्वकत्वाद् द्वैताभावोप-लक्षितचिन्मात्रप्रतीतेः। सा हि सर्वानर्थनिवृत्तिकरी। विशिष्टबोधानन्तरमेव ह्युपलक्षितबोधो जायते, उपलक्ष्यधर्मिबोधे उपलक्षणीभूतधर्मविशिष्टबुद्धेः कारणत्वात्। यः खलु धर्मी येन धर्मेणोप-लक्ष्यते तेन धर्मेण विशिष्टरूपतया स धर्मी यदि न प्रतीयेत, तर्हि नोपलक्षितबुद्धिर्जायेत। अत एव द्वैताभावोपलक्षितबुद्धौ द्वैताभावविशिष्टबुद्धेर्द्वारकत्वनिर्वाहः। द्वैताभावविशिष्टबुद्धेरप्यभाव-बुद्धित्वेन प्रतियोगिप्रसक्तिपूर्वकत्वम्, द्वैतवत्त्वबुद्धिपूर्वकत्वाद् द्वैताभाववत्त्वबुद्धेः। द्वैतप्रकारकबुद्धिं विना द्वैताभावप्रकारकबुद्धेरनुपपत्तिः, द्वैतवति ब्रह्मण्येव द्वैतवत्त्वकालावच्छेदेन द्वैताभाववत्त्व-विषयकबुद्धेरुदयात्। यत्कालावच्छेदेन यत् प्रसज्यते तत्कालावच्छेदेनैव तन्निषिध्यत इत्येव प्रतियोगिप्रसक्तिपूर्वकनिषेधबुद्धेर्मुद्रा।

'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादिब्रह्मलक्षणवाक्यानामपि द्वैताभावोपलक्षितनिर्विकल्पक-ब्रह्मनिश्चयजनकत्वात् तत्रापि द्वैतमिथ्यात्वपूर्वक एव तादृशबोधो बोद्धव्यः। एवं महावाक्य-जन्याद्वैतनिश्चयस्यापि द्वैतमिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वं विज्ञेयम्। अत एवोक्तमद्वैतसिद्धिकारेण[1]— "अद्वैतसिद्धेर्द्वैतमिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वात्।" तथा च द्वैतमिथ्यात्वमेव द्वैतमात्रं पक्षीकृत्य तन्मिथ्यात्वमेव सदसत्त्वानाधिकरणत्वादिरूपमुपपत्त्या साधनीयम्।

तत्र[2] च "ब्रह्मप्रमातिरिक्ताऽबाध्यत्वे सति सत्त्वेन प्रतीत्यर्हं चिद्भिन्नं प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि न वा" इति विप्रतिपत्तौ न्यायमकरन्दकृतामानन्दभट्टारकाणामनुमानं

---

१. अद्वैतसिद्धिः, निर्णयसागर० पृ० ८।

२. अद्वैतसिद्धिः।

जगन्मिथ्यात्वे प्रस्तूयते। तथा हि—"[1]विमतं मिथ्या; दृश्यत्वात्, विमतं मिथ्या; जडत्वात्, विमतं मिथ्या; परिच्छिन्नत्वात्, त्रिष्वप्युदाहरणमेकमेव शुक्तिरूप्यवत्। अत्र च विमतमिति पक्षः, मिथ्येति साध्यम्, दृश्यत्वादिहेतुः। मिथ्यात्वं मिथ्यापदार्थतावच्छेदकविशिष्टं तादात्म्यसम्बन्धेन पक्षविशेषणतया निर्दिश्यते। प्रपञ्चरूपे पक्षे यत् तादात्म्यसम्बन्धेन सिषाधयिषितं तन्मिथ्यात्वं मधुसूदनस्वामिनाद्वैतसिद्धिग्रन्थे प्रदर्शितम्। "ननु[2] किमिदं मिथ्यात्वं साध्यते......" द्वैतवादिभिर्न्यायामृतकृद्भिर्मिथ्याशब्दार्था बहवः प्रदर्शिता दूषिताश्च। तथा हि मिथ्यात्वं च नात्यन्तासत्त्वं सिद्धान्तिनामपसिद्धान्तापातात्; नापि सद्विविक्तत्वं सतोऽपि सदन्तरविविक्तत्वात्, नापि भ्रान्तिविषयत्वम्, ब्रह्मणोऽप्यधिष्ठानत्वेन भ्रान्तिज्ञानविषयत्वात्; नाप्यनिर्वाच्यत्वं जगत्सत्यत्ववादिनाऽनिर्वाच्यत्वानङ्गीकारेण तं प्रति साध्याऽप्रसिद्धेः। इत्येवं प्रकारैराक्षेपैर्द्वैतवादिन्यायामृतकारैः प्रत्यक्तत्त्वकाराणां चित्सुखाचार्याणाम्, पञ्चपादिकाकाराणां पद्मपादाचार्याणां च मिथ्यात्वलक्षणेषु दोषाः प्रदर्शिताः; परन्तु परवर्तिकाले मधुसूदनस्वामिभिरद्वैतसिद्धिनामकग्रन्थे द्वैतवादिनां सर्वेषामाक्षेपाणामुत्तराणि दत्त्वा चित्सुखाचार्यादीनां मिथ्यात्वस्य पञ्चलक्षणानि युक्तिभिः स्थापितानि।

शङ्करोत्तराद्वैताचार्याः स्वीकुर्वन्ति यद् मिथ्यात्वलक्षणस्य प्रस्ताव आचार्यशङ्करपादैरध्यासभाष्ये—"अध्यासो[3] मिथ्येति भवितुं युक्तम्" इत्युपन्यस्तः। आचार्याणामेतद् वचनमवलम्ब्यैव पद्मपादाचार्यैस्तदीयपञ्चपादिकायामुक्तम्—"[4]मिथ्याशब्दो द्व्यर्थः—अपह्नववचनोऽनिर्वचनीयतावचनश्च।" प्रथमार्थेऽध्यासो मिथ्या, अर्थात् चिदचिद्रूपग्रन्थिद्वयस्याध्यासो न सम्भवतीति। द्वितीयार्थेऽध्यासोऽनिर्वचनीय इति। अनिर्वचनीयत्वं च—न सत्, नाऽसत्, नापि सदसद्रूपम्। यद् वस्तु सद्रूपेणाऽसद्रूपेण सदसद्रूपेण वा न निरूपणीयं तदेवाऽनिर्वचनीयम्। अनिर्वचनीयमेव मिथ्या। अर्थात् सदसद्विलक्षणत्वं मिथ्यात्वमिति तात्पर्यं भवति। इयमेव दृष्टिभङ्गी मिथ्यात्वनिरूपणे पद्मपादाचार्याणाम्। पञ्चपादिकाकाराणामिदं लक्षणं मिथ्यात्वलक्षणेषु पञ्चमलक्षणरूपेण स्वकीयग्रन्थे तत्त्वप्रदीपिकायामुपन्यस्तं चित्सुखाचार्यैः। प्रतिवादिद्वैतवेदान्तिप्रभृतयः सत्त्वासत्त्वयोरुभयोरनधिकरणं वस्तु न प्रसिद्धमिति कृत्वा पूर्वोक्तलक्षणेऽसङ्गतिं प्रदर्शित-

---

१. न्यायमकरन्दः।

२. अद्वैतसिद्धिः।

३. ब्रह्मसूत्रे शङ्करभाष्यम्।

४. पञ्चपादिका।

वन्तः । अस्मिन् प्रसङ्गेऽद्वैतवादिनः कथयन्ति यन्न सद् भवति तदसद् भवतीत्यपि न, नाप्यसन्न भवतीति सद् भवति । सत्त्वासत्त्वयोरनधिकरणं वस्तु न भवतीति नास्माकं मतम् । सत्त्वासत्त्वयोरभाव एकस्मिन् धर्मिणि भवितुमर्हति । तच्चानुमानेन साध्यते—"[1]सदसत्त्वे एकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनी धर्मत्वात्, रूपरसवत् ।" रूपरसौ पृथिवीजलयोर्धर्मौ, तयोश्चाभावो वायौ दृश्यत एव । प्रतिवादिपक्षे किन्तु सत्त्वासत्त्वधर्मौ परस्परविरहरूपौ विरुद्धौ स्वीकृतौ; अद्वैतमते तु न तयोः परस्परविरहरूपता । त्रिकालाबाध्यं सत्त्वम्, तत् त्वेकमात्रं ब्रह्मवस्त्वेव । एवं च यन्न कस्मिन्नपि काले भाति, प्रतीतिविषयं वा याति तदसत्, यथाकाशकुसुमम्, बन्ध्यापुत्रश्च । उक्तं चाद्वैतसिद्धौ—"[2]त्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वव्यतिरेको नाऽसत्त्वम्, किन्तु क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वानधिकरणत्वम्" 'अयं बन्ध्यापुत्रो याति, इदमाकाशकुसुमं सुरभि' इत्याकारकः कथमप्यनुभवो न भवति । यत्तु मिथ्या तत् प्रतीयत एव । यथा शुक्तौ रजतं मिथ्या परन्तु तन्नासत्, तस्य प्रतीतिविषयकत्वात् । सत्त्वासत्त्वयोर्मध्ये मिथ्यात्वस्यैका कोटिर्विद्यते । शुक्तौ यद् रजतं शुक्तिज्ञानेन तस्य बाध्यत्वान्न तत् सत्त्वम्, तत्र त्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वस्याभावात् । एवमेव 'आमुक्तेः संसारः' इति कथनाद् दृश्यप्रपञ्चस्यापि सदसद्विलक्षणत्वेन ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेन मिथ्यात्वं सिद्धम् । यथा गोत्वं गवि वर्तते, अश्वत्वस्य तत्राभावः । एवं चाश्वत्वमश्वे गोत्वस्य तत्राभावः, परन्तु गोत्वाश्वत्वयोरुभयोरभाव एकस्मिन् गजे घटत एव । अत्रापि सत्त्वं ब्रह्मणि, असत्त्वं खकुसुमे, सत्त्वासत्त्वयोरभावरूपं मिथ्यात्वं प्रपञ्चे घटते । पञ्चपादिकोक्तेऽस्मिन् मिथ्यात्वलक्षणे सदसद्विलक्षणत्वरूपस्य साध्यस्याप्रसिद्धिरूपदोषः प्रदर्शितः प्रतिवादिभिः । अतः पञ्चपादिकाविवरणकारैः प्रकाशात्मयतिपादैर्मिथ्यात्वस्यापरं लक्षणं प्रदर्शितम्—"[3]प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम्, अथवा प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वं नाम ।" अस्य लक्षणस्य साररूपमेव चित्सुखाचार्यैः स्वकीयग्रन्थ उपन्यस्तम्—

सर्वेषामेव भावानां स्वाश्रयत्वेन सन्यते ।
प्रतियोगित्वमत्यन्ताभावं प्रति मृषात्मता[4] ॥

---

१. चित्सुखी, मिथ्यात्वलक्षणविचारः ।

२. अद्वैतसिद्धिः, ५०-५१ पृ०, निर्णयसागर० ।

३. प्रकाशात्मयतिकृतं पञ्चपादिकाविवरणम् ।

४. तत्त्वप्रदीपिका (चित्सुखाचार्यकृता), ३९ पृ० ।

अर्थात्—आश्रयभूतवस्तुन्येवाश्रितस्य वस्तुनोऽत्यन्ताभावो यदोपलभ्यते, तदा तस्य मिथ्यात्वम्। त्रैकालिकनिषेधश्चात्यन्ताभाव एव। उपर्युक्तलक्षणे स्वाश्रयत्वेन सन्यते, अर्थात् 'प्रतिपन्नोपाधौ' इति ग्रहणादाकाशकुसुमादावसद्वस्तुनि लक्षणस्य नातिव्याप्तिः, आकाशकुसुमादेः कस्मिन्नपि काले कस्मिन्नपि वस्तुन्याश्रितत्वमेव नास्ति। अद्वैतमते मिथ्याभूतवस्तु सर्वदा सदाश्रित भवति। ब्रह्मसत्ताद्वारानुप्राणितं सर्वं मिथ्याभूतं प्रपञ्चजातम्। सद्वस्तु ब्रह्मैव सर्वदृश्यानामधिष्ठानम्। मिथ्यावस्तु कदाप्यनाश्रितं न भवति; अनाश्रितं तु सद्वस्त्वेव। सुतरामाकाशादिप्रपञ्चे लक्षणस्य नाऽव्याप्तिः। ब्रह्मणश्चानाश्रितत्वेन तत्रापि लक्षणस्य नातिव्याप्तिः। लक्षणे प्रतिपत्तिर्न प्रमारूपा, नापि भ्रान्तिरूपा, किन्तु भ्रमप्रमासाधारणी प्रतीतिरेव। तेन प्रतिपन्नत्वं प्रतीतिविषयत्वमिति यावत्। अत्र शङ्कते—त्रैकालिकनिषेधः किंरूप इति। तथा हि—"[1]निषेधस्तात्त्विकोऽतात्त्विको वा? नाद्यः, अद्वैतभङ्गात्; न द्वितीयः, सिद्धसाधनत्वापत्तेः।" निषेधस्य च व्यावहारिकपक्षेऽद्वैतश्रुतिहानिः। 'नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यादिश्रुतेर्व्यावहारिकमिथ्याभूतनिषेधप्रतिपादकत्वेनातत्त्वावेदकत्वं स्यात्। प्रातिभासिकत्वेऽपि सिद्धसाधनतेति दुर्वारैव।

अत्र वेदान्ताद्वैतवादिनामिदमुत्तरमनुसन्धातव्यम्—लक्षणे त्रैकालिकनिषेधस्यात्यन्ताभावस्य वा सत्यत्वे गृहीतेऽपि नाऽसङ्गतिर्भवति काचित्। सत्याधिष्ठानभूते ब्रह्मणि प्रपञ्चनिषेधस्याऽधिकरणरूपत्वात् सत्यत्वेऽपि नाद्वैतहानिः। प्रपञ्चनिषेधो ब्रह्मरूप एव, न तदतिरिक्तः। "[2]प्रपञ्चनिषेधाधिकरणीभूतब्रह्माभिन्नत्वान्निषेधस्य तात्त्विकत्वेऽपि नाद्वैतहानिकरत्वम्, न च तात्त्विकाभावप्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वापत्तिस्तात्त्विकाभावप्रतियोगिनि शुक्तिरजतादौ कल्पिते व्यभिचारात्।" निषेधस्य व्यावहारिकत्वेऽपि न क्षतिः। न च निषेधस्य मिथ्यात्वेन तस्य प्रतियोगिघटादेः प्रपञ्चस्य वा सत्यत्वापत्तिः स्यात्, तत्र हि निषेधस्य निषेधे प्रतियोगिसत्त्वमायाति, यत्र निषेधस्य निषेधबुद्ध्या प्रतियोगिसत्त्वं व्यवस्थाप्यते न निषेधमात्रं निषिध्यते। यथा रजते नेदं रजतमिति ज्ञानानन्तरमिदं नाऽरजतमिति ज्ञानेन रजतं व्यवस्थाप्यते। यत्र तु प्रतियोगिनिषेधयोरपि निषेधस्तत्र न प्रतियोगिसत्त्वमायाति। यथा ध्वंससमये प्रागभावप्रतियोगिनोरुभयोरपि निषेधः। एवं प्रकृतेऽपि निषेधबाधकेन ब्रह्मज्ञानेन प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य तन्निषेधस्य च बाधान्न निषेधस्य बाध्यत्वेऽपि प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वम्, उभयोरपि निषेधतावच्छेदकस्य दृश्यत्वादेस्तुल्यत्वात्।

---

१. परपक्षगिरिवज्र०—१ म० अ० १२० पृ०।

२. अद्वैतसिद्धिः—९६-९९ पृ०, निर्णयसागर०।

अन्यथाख्यातिवादिनैयायिकानां मते भ्रमस्थले ज्ञानलक्षणासन्निकर्षेण शुक्तिरूप्यस्थले आपणस्थरजतमेव प्रतिभाति। तथा च तेषां मते रजतस्यातात्त्विकाधिकरणे शुक्तौ रजतस्य कालत्रयेऽभावोऽस्त्येव। अतस्तेषां सिद्धसाधनता मिथ्यात्वलक्षणे। एवं च माध्वमतेऽपि शुक्तौ रजतस्यात्यन्तासत्त्वेन सिद्धसाधनतेति शङ्का नोद्भावनीया, स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य ग्रहणात्। एवं च येन[1] सम्बन्धेन यद् यस्याधिकरणं तेन सम्बन्धेन तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिति विवक्षायामव्याप्यवृत्तिषु सिद्धसाधनमित्यपि न, येन रूपेण यदधिकरणतया यत् प्रतिपन्नं तेन रूपेण तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य प्रतिपन्नपदेन सूचितत्वात्। माध्वप्रदर्शितार्थान्तरतादिदोषनिवारणार्थं धर्मराजाध्वरीन्द्रैस्तदीयवेदान्तपरिभाषायां मिथ्यात्वलक्षणे यावदिति पदस्यावतरणं कृतम्। "मिथ्यात्वं[2] च स्वाश्रयत्वेनाभिमतयावन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्।"

प्रकाशात्मयतिमहोदयैरपरमप्येकं मिथ्यात्वलक्षणं प्रदर्शितम्—"[3]ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा मिथ्यात्वम्" ज्ञानेन यद् बाधितं भवति तद् वस्तु मिथ्या। न चास्य लक्षणस्य 'अयं घटः' अनन्तरं 'अयं पटः' इति पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञानेन नाश्यत्वात् तत्रातिव्याप्तिः, लक्षणे ज्ञानत्वेन हि ज्ञाननिवर्त्यत्वस्याभिमतत्वात्। अयं घटः, अयं पट इत्यादौ यत् पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञाननाश्यत्वं तत् त्वात्मविशेषगुणत्वेन, न तु ज्ञानत्वेन। अत्र च लक्षणे ज्ञाननिवर्त्यत्यस्यार्थो ज्ञानेन निवृत्तिर्यस्येति, निवृत्तिरित्यस्य शब्दस्यार्थः स्थूलप्रपञ्चनिवृत्तिर्न ग्राह्यः; अपि तु स्वोपादानेषु स्थूलसूक्ष्मयोरुभयोः कार्ययोर्निवृत्तिर्बोध्या। निवृत्तिशब्देनात्र कार्यस्यात्यन्तिकनिवृत्तिरेव लक्षिता भवति। एवंविधनिवृत्तिरेव बाध इति कथ्यते। आचार्यमधुसूदनसरस्वतीमहाभागैरित्येव दर्शितम्। "[4]ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं हि ज्ञाननिवर्त्यत्वम्।" अस्यैव तात्पर्यं गौडब्रह्मानन्दैस्तदीयलघुचन्द्रिकायां व्याख्यातम्। "[5]ज्ञानप्रयुक्तोऽधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारव्यापको योऽवस्थितिसामान्यस्य स्वकीयसंस्कारान्यतरस्याभावस्तत्प्रतियोगित्वम् (ज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वम्)।"

वस्तूनां स्थितिर्द्विधा—कार्यरूपेण कारणरूपेण च। व्यक्तरूपस्य कार्यस्य विनाशेऽप्युपादाने तदवतिष्ठते सूक्ष्मरूपेण। अत एवात्र निवृत्तिशब्देन स्थूलसूक्ष्मरूपयोरुभयोः कार्ययोर्नाशो विवक्षितः। मुद्गरपातेन घटस्य समूलं नाशो न जायते, अपि तूपादाने तदानीमपि घटः सूक्ष्मरूपेणा-

---

१. अद्वैतसिद्धिः, निर्णयसागर०।

२. वेदान्तपरिभाषा।

३. अद्वैतसिद्धिः, १८६ पृ०।

४. अद्वैतसिद्धिः, १६० पृ०।

५. अद्वैतसिद्धिः, लघुचन्द्रिका १६० पृ०।

स्यैव। घटस्य समूलं बाधो ब्रह्मसाक्षात्कारज्ञानैनैव भवितुमर्हति। मुद्गरपातेन घटस्य स्थूलरूपमेव नश्यति। सुतरां मुद्गरविध्वस्तघटे नाव्याप्तिः। प्रपञ्चस्य स्थूलसूक्ष्मरूपयोर्बाधे ब्रह्मसाक्षात्कारद्वारेणैव भवति नान्यथा। पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञाननिवर्त्येऽपि नातिव्याप्तिः। संस्काररूपेण पूर्वज्ञानस्य जीवात्मनि स्थितत्वात् तत्र पूर्वज्ञानस्य समूलं नाश एव नास्ति। आकाशकुसुमादितुच्छेऽपि नातिव्याप्तिः, ज्ञानप्रयुक्तत्वस्य तत्राभावात्। शुक्तिरजतस्य दृष्टान्तः साध्यविकल इत्यपि नाशङ्कनीयम् 'अविद्यासहकार्येण नास्ति नासीद् भविष्यति' इति वार्त्तिकोक्त्याऽविद्याया अविद्यापरिणामशुक्तिरजतप्रभृतीनां च बाधः कीर्तितः। अत एव शुक्तिरजतस्य तस्य मूलभूताज्ञानस्य चोभयोर्मिथ्यात्वमभिप्रेतमद्वैतवादिभिः। सुतरां शुक्तिरजतं मिथ्यात्वलक्षणस्य नाऽलक्ष्यीभूतम्। शुक्तिरजतवद् व्यावहारिकसत्यरजतमप्यद्वैतमते मिथ्यैव। उभयविधमिथ्यावस्तुनोर्मिथ्यात्वलक्षणस्य संगत्यर्थमेवाधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेत्यनेन लक्षणे विश्वस्य यावद्वस्त्वधिष्ठानभूतपरब्रह्मणः साक्षात्कार एव बोद्धव्यः। तस्मिन् परब्रह्मविज्ञान उदिते सति प्रातिभासिकशुक्तिरजतम्, व्यावहारिकसत्यरजतादयश्च मिथ्या भवन्ति। सत्यवस्तुनि परब्रह्मण्यध्यस्ते सत्यखिलप्रपञ्चः सत्यत्वेन प्रतिभाति। यदा तु सच्चिदानन्देन सह दृश्यस्य प्रपञ्चस्याध्यासग्रन्थिश्छिद्यते, तदा व्यावहारिकसत्यवस्त्वपि मिथ्यैव भवति। अस्यानादेरध्यासस्योपादानमनाद्यज्ञानमेव। अस्य निःशेषं बाधे सत्यज्ञानस्य तत्कार्यस्य प्रपञ्चस्य च बाधो भवति। अत एव ज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वमिति मिथ्यात्वलक्षणे न कोऽपि दोषः।

चित्सुखाचार्याणां—"[1]स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम्। तच्च स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वात्" इति लक्षणमपि साधु। अत्रापि पूर्वोक्तप्रकारेणैव विरोधियुक्तयः खण्डनीयाः।

अत एव न्यायमकरन्दे आनन्दबोधभट्टारकाचार्याः "[2]सद्विविक्तत्वं मिथ्यात्वम्" इत्याहुः। अत्रापि सत्ताजातिविशिष्टं सदिति मन्यमाना नैयायिकादय आक्षिपन्ति यद् ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वेन तत्र सत्ताजात्यभावान्न तस्य सत्त्वमिति। तथा चातिव्याप्तिर्ब्रह्मणि। अद्वैतवादिन उत्तरयन्ति यत् सत्ताजातिविशिष्टं तत् सदिति पूर्वपक्षमतमेवासिद्धम्। अद्वैतसिद्धान्ते जातेः सत्त्वं नास्ति। सुतरामस्माकं मते नास्ति सत्ताजातेः सत्यत्वेऽवसरः। अपरं च न्यायमते सत्ताजातिः स्वयमेव सत्ताजातिशून्या। तत्र सत्ताजातिस्वीकारेऽनवस्थाभिया तस्य स्वरूपतया सत्त्वं

१. तत्त्वप्रदीपिका।

२. न्यायमकरन्दः (आनन्दबोधाचार्यः)।

स्वीक्रियते। एवं च सत्ताजातिर्यदि सत्ताजातिशून्याऽपि सद्रूपा भवति। अद्वैतपक्षे निर्धर्मकत्वेन जातिशून्यब्रह्मणः सत्यत्वस्वीकारे का क्षतिः? अतो न ब्रह्मण्यतिव्याप्तिः। आकाशकुसुमादितुच्छेऽतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे सत्त्वेन प्रतीत्यर्हमिति विशेषणं योजनीयम्। अन्यसम्भावितदोषाः पूर्वोक्तप्रकारेण खण्डनीयाः।

लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरिति वचनाद् लक्षणैर्मिथ्यात्वसिद्धेरनन्तरं प्रमाणैर्मिथ्यात्वं साध्यते। प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसाधने प्रधानतोऽनुमानमेव प्रमाणम्। तच्च चित्सुखाचार्यैस्तत्त्वप्रदीपिकायां प्रदर्शितम्। "अयं पटः[१] एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी, दृश्यत्वात्, घटवत्।" अर्थाद् अस्य पटस्य येऽवयवास्तन्तवस्तेष्वस्य पटस्यात्यन्ताभावोऽस्ति, एवं चायं पटस्तस्यात्यन्ताभावस्य प्रतियोग्यपि। यतो ह्ययं पटो दृश्यो यथा घटो दृश्यस्तथैव। अयं भावः—यत् तन्तवो न पटः, अतस्तन्तुषु पटस्यास्यात्यन्ताभावः सर्वदैव सर्वथैवासीत्, अस्ति, भविष्यति च। अत एवाऽऽलोच्यानुमाने पट एव साध्यस्य पक्षत्वेन गृहीतः। अस्य पटस्योपादानतन्तुष्वस्य पटस्यात्यन्ताभावोऽस्ति, तस्य दृश्यत्वात्। एवमेव घटस्योपादाने कपाले मृत्तिकायां वा घटस्यात्यन्ताभावः। एवं सुवर्णे सुवर्णाभूषणस्य। पटो दृश्यः, अतो दृश्यत्वहेतोः पक्षे पटे वृत्तित्वेन हेतोः पक्षवृत्तित्वमायातम्। घटेऽपि दृश्यत्वमस्ति। तत्र पटस्याभावरूपं साध्यमप्यस्ति। अतो घटो दृष्टान्तत्वेन गृहीतः। कार्यकारणभेदवाद्यभावविशेषज्ञानां तार्किकानां मते पटस्योपादानेषु तन्तुषु पटस्यान्योन्याभावप्रागभावध्वंसाभावाः स्वीकृता एव, तद्व्याहतिवारणायात्यन्ताभावप्रतियोगीत्युपन्यस्तम्।

अर्थान्तरवारणाय तन्तुपदम्। श्यामपटस्यावयवेषु रक्तपटस्याभावो न विवक्षितः, अत एव 'एतद्'-पदम्। आशङ्कतेऽत्रानुमाने प्रतिवादी, तथा हि—दृश्यत्वहेतोरनैकान्तिकत्वेन दुष्टहेतुः। दृश्यत्वेनैतत् तन्तुष्वस्य पटस्यात्यन्ताभावस्याभाव एव सिद्ध्यति न तु पटस्याभावः सिद्ध्यति। तथा च प्रपञ्चो यदि प्रमाणसिद्धस्तर्ह्यनुमानावयवानां पक्षसाध्यादीनां सत्यत्वेन स्वीकृते मिथ्यात्वे बाधः। मिथ्यात्वे च तेषामनुमानमेवाप्रामाणिकम्। अत एव प्रपञ्चस्य सत्यत्वं साध्यते—"[२]विवादास्पदीभूतः प्रपञ्चः सत्यः, प्रमाणसिद्धत्वाद् आत्मवत्।" एवं च भेदसिद्धावपि द्वैतवादीनामनुमानं प्रदर्श्यते—"अयं घट[३] एतन्निष्ठबाध्यभेदातिरिक्तभेदाश्रयः, द्रव्यत्वात् पटवत्।" अत्राद्वैतवादिन उत्तरयन्ति—वस्तुभेदो न सत्यः, अपि तु मिथ्यैव। मिथ्यात्वं च

१. तत्त्वप्रदीपिका।
२. चित्सुखी, पृ० ३७, निर्णयसागरमु०।
३. चित्सुखी, पृ० ६७।

नाकाशकुसुमादिवदलीकत्वम्। व्यावहारिकसत्यत्वं तु प्रपञ्चस्य स्वीकार्यमेव। घटसहयोगेन जलाहरणं कृत्वाकण्ठं पीयते, तृष्णा च निवार्यते। अत एव घटादीनां न तथा मिथ्यात्वं येन व्यवहारोऽपि न घटेत यथा खपुष्पम्। खपुष्पं च न व्यवह्रियते। तदेवासद् यद् व्यवहारे नायाति। इतश्च घटादीनां ब्रह्मवस्तुवत् त्रिकालाबाधितत्वमपि नास्ति। अत एव घटादेः प्रातीतिकत्वेन मिथ्यात्वम्।

पूर्वोक्तद्वैतसाधकानुमानस्य विरोधेऽद्वैतवादिनामनुमानम्[१]—"विमतः पट एतत्तन्तु-निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी, अवयवित्वात् पटान्तरवत्।" अत्र च हेतोः पक्षवृत्तित्वं पटे साध्य-सिद्धिश्चास्ति। अर्थाद् अस्मिन् पट एतत्तन्तुषु विद्यमानात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमस्त्येव। तन्तवः पटस्योपादानकारणमाश्रयश्च। स्वाश्रयोपादानेषु यदि कार्यस्यात्यन्ताभावो भवति, तर्हि तत् कार्यं मिथ्यैव भवति। अत्रेयं शङ्का भवति किमनुमाने उक्तात्यन्ताभावः सत्यः (पारमार्थिकः) उत वा मिथ्या (प्रातिभासिकः)। सत्यस्वीकारे ब्रह्मातिरिक्तस्य पदार्थस्य सत्यत्वेन द्वैतापत्तिः। प्रपञ्चस्य च मिथ्यात्वं न सिद्ध्यति। प्रातिभासिकस्वीकारे पुनः प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य सत्यत्व-मायाति। अद्वैतवादिन उत्तरयन्ति—अत्यन्ताभावस्य तात्त्विकत्वेऽप्यद्वैतवादेन व्याहतिः। नापि द्वैतापत्तिः। अभावपदार्थो द्वितीयोऽस्तु, भावपदार्थस्त्वद्वितीयं ब्रह्मैव; सुतरां भावाद्वैतवादि-मण्डनमिश्रादीनां[२] मते न द्वैतापत्तिः। अद्वैतं सुरक्षितमेव। तथा हि—"द्विविधा धर्मा भावरूपा अभावरूपाश्चेति। तत्राभावरूपा धर्मा नाद्वैतं विघ्नन्ति।"

अन्ये शाङ्करवेदान्तिनस्तु भावाद्वैतं न स्वीकुर्वन्ति। तेषां मत एकमात्रं परब्रह्मैव सत्यम्, नान्यत्। तेषां मतेऽत्यन्ताभावस्य व्यावहारिकत्वे परमार्थसद् ब्रह्मणा सह न विरोधः। समसत्ताकवस्तुनोरेव विरोधः। नहि प्रातिभासिकरजतेन सह व्यावहारिकसत्यरजतस्य विरोधो दृष्टः। अनुमाने पक्षस्य पटस्य व्यावहारिकप्रमाणसिद्धत्वेन नाश्रयासिद्धिः। अत एवावयवित्व-हेतुरपि न दुष्टहेतुः। अंशित्वजडत्वपरिच्छिन्नत्वादिहेतुभ्योऽपि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसिद्धिर्भवति।

अद्वैतवादिभिर्यद् मिथ्यात्वं प्रतिपादितं तन्मिथ्यात्वं सत्यम्, उत वा मिथ्या? उभयथा प्रपञ्चस्य सत्यत्वमायाति। एवं चाद्वैतवेदान्तप्रतिपादितमिथ्यात्वस्य व्याहतिर्भवति। अद्वैतमते तु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वमेव स्वीकृतम्। अतो मिथ्यात्वस्य सत्यत्वस्वीकारे ये दोषास्तान्न स्पृशन्त्यद्वैतवादिनः प्रतिवादिभिर्मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वस्वीकृते सति दोषत्रयं दीयते। प्रथमतो जगन्मिथ्यात्वं यदि मिथ्या स्यात्, तदा द्वैतवाद्यभिमतजगत्सत्यत्वं स्यात्।

१. चित्सुखी, ४० पृ०।
२. मण्डनमिश्रस्य ब्रह्मसिद्धिः, ४ पृ०।

द्वितीयतो जगन्मिथ्यात्वं यदि मिथ्या बाध्यं वा स्यात् , तदा जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादकश्रुतयोऽनुपपन्नाः स्युः । तृतीयतो जगन्मिथ्यात्वं यदि मिथ्या स्यात् , तदा जगतः सत्यत्वं स्यात् । तथा हि जगत्सत्यत्वसाधकमनुमानम्—"जगत् सत्यम्, मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वात्, आत्मवत् ।" यथा चार्वाकमते नित्यात्मा मिथ्या, तथा च तेषां मिथ्यात्मवादो वेदान्तन्यायवैशेषिकादिदार्शनिकैर्मिथ्यात्वेन प्रमाणितः, तेन चात्मनो नित्यत्वं सिद्धम् । एवमत्रापि प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेन प्रपञ्चस्य सत्यत्वमायातम् । अत्रास्यानुमानस्य विरोधेऽद्वैतवादिभिः सत्प्रतिपक्षानुमानं स्थाप्यते—"जगत् सत्यत्वाभाववद् आत्मत्वाभाववत्त्वात् ; यन्नैव तन्नैवं यथा—आत्मा ।" जगत्यात्मत्वस्याभावोऽस्ति, अतस्तस्य मिथ्यात्वम्, यथा शुक्तिरजते आत्मत्वस्याभावो मिथ्या च । यत्र च सत्यत्वस्याभावो न तत्रात्मत्वस्याप्यभावो न, यथात्मनि सत्यत्वमात्मविशिष्टत्वं चास्ति । जगत्सत्यत्वानुमान एकस्मिन् धर्मिणि परस्परविरुद्धधर्मद्वयस्यैकस्य मिथ्यात्वेनापरस्य सत्यत्वं भवतीति व्याप्तिर्व्यभिचारिणी । अतो व्यभिचारिव्याप्तिद्वारेण प्रपञ्चस्य सत्यत्वं न साधयितुं शक्यते । गोत्वाश्वत्वयोः परस्परविरुद्धयोर्धर्मयोर्यद्येकस्मिन् गज एकस्याभावः स्यात् , तर्ह्यपरस्य भावः स्यात् किम् ? अपि च प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं प्रपञ्चवदेव व्यावहारिकसत्यत्वविशिष्टम्, अतो नात्मवत् प्रपञ्चस्य सत्त्वं स्वीकृतं भवति । अतः प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेऽपि न प्रपञ्चसत्यत्वम् । प्रपञ्चः, प्रपञ्चमिथ्यात्वं च समानसत्ताके । प्रपञ्चस्थितिकाले सुतरां प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य निवृत्तिर्न संभाव्यते । एकेनैव बाधकज्ञानेन ये बाधिते भवतस्ते समसत्ताके । एकाद्वितीयपरब्रह्मबोधस्योदये सति विश्वप्रपञ्चस्य तस्य मिथ्यात्वस्य च बाधो भवति ।

अत्रायं निष्कर्षः—अद्वैतमते मिथ्याशब्दो विशेषार्थकः । द्वैतवादे तु मिथ्याशब्दोऽपह्नववचन एव गृहीतः । तेषां मते आकाशकुसुमादेरेव त्रिकालासत्त्वेन मिथ्यात्वम् । ब्रह्मणो ब्रह्मोपादानकस्य जगतश्च सत्यत्वमिति । तैः सत्त्वासत्त्वयोः कोटिद्वयमेव गृहीतम् । अत एव तेषां मते यत् सत्त्वं न भवति तदसत्त्वं भवति, यच्चासत्त्वं न भवति तत् सत्त्वं भवति । अद्वैतवादिभिः प्रपञ्चस्य यद्याकाशकुसुमादिवदसत्त्वं न स्वीक्रियते, तर्हि तस्य ब्रह्मवत् सत्यं स्वीकार्यम् इति द्वैतवादिनां पक्षः । 'क' यदि 'क' न भवति, तर्हि 'अक' भवति । 'क' यदि 'अक' न भवति, तर्हि 'क' भवति—इति तार्किकविरोधस्य नियमः । अद्वैतवादे तु नायं विरोधस्य नियमः स्वीकार्यः । तेषां मते गोत्वं गवि तस्याभावोऽश्वे, अश्वत्वमश्वे तस्याभावो गवि, द्वयोर्गोत्वाश्वत्वयोरभावो गजे सम्भाव्यत एव । प्रकृतेऽपि त्रिकालाबाध्यत्वरूपं सत्त्वं ब्रह्मणि । त्रिकालाप्रतीयमानत्वरूपमसत्त्वमाकाशकुसुमादौ तयोः सत्त्वासत्त्वयोरभावः शुक्तिरजतादिवद् जगति ।

अतोऽद्वैतमते प्रपञ्चस्याकाशकुसुमादिवद् नात्यन्तासत्त्वम्, नापि ब्रह्मवदत्यन्तं सत्त्वम्, अपि तु प्रपञ्चस्य प्रातीतिकसत्त्वमर्थाद् व्यावहारिकं सत्त्वमस्ति। प्रपञ्चस्य व्यावहारिकत्वमद्वैतवादिभिरपि न निराकर्तुं शक्यते। अतो व्यावहारिकसत्त्वं स्वीकार्यमेव। ब्रह्मणस्तु पारमार्थिकसत्त्वम्।

वस्तुतस्तु 'यद्रूपं ब्रह्मणो निरपेक्षं सत्त्वं तद्रूपं निरपेक्षं सत्त्वं प्रपञ्चस्य द्वैतवादिभिरपि न स्वीकृतम्।' प्रपञ्चस्य तेषां मत ईश्वरसापेक्षसत्यत्वम्। ईश्वरस्य तु निरपेक्षं सत्यत्वम्। अत एव सापेक्षसत्यत्वस्वीकारे प्रपञ्चस्य सत्यत्वस्य किञ्चिदवमूल्यनं जातम्। सापेक्षसत्यत्वमेवाद्वैतमते मिथ्यात्वम्। जगतः सापेक्षसत्यत्वमद्वैतमतेऽपि स्वीकृतमेव। अधिष्ठानसापेक्षसत्यत्वं प्रपञ्चे तेषां मते। द्वैतवादिभिर्व्यावहारिकसत्ता न स्वीक्रियते जगतः, परन्तु सापेक्षता तु स्वीक्रियत एव। तथा च सापेक्षतयैव प्रपञ्चस्य व्यावहारिकत्वमिति न द्वैताद्वैतवादयोर्महदन्तरं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसत्यत्वविषये।

प्रतिबिम्बतत्त्वबिम्बम्

श्रीपी० नारायणाचार्यः, न्यायशिरोमणिः, वेदान्तवावदूकः, विद्वन्मणिः, न्यायवेदान्तकेसरी,
रामानुजवेदान्तव्याख्याता वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये ।

लम्बालकबिम्बाधरकान्ताश्लिष्टं प्रणम्य नरसिंहम् ।
प्रतिबिम्बतत्त्वविषये बिम्बीयन्तीं कृतिं करिष्येऽहम् ॥ १ ॥
चम्पकविपिने लक्ष्मीभवने विदुषां पुरस्तु यो जातः ।
वादो विभिन्नवर्त्मा तं नेतुं निर्णयं ह्ययं यत्नः ॥ २ ॥

प्रथमं वादिविप्रतिपत्तेर्बिम्बातिरिक्तं प्रतिबिम्बं नाम किं किञ्चिदस्ति ? नेति विचार्यते । तदर्थं श्रीभाष्यकृतामाशयोऽनयोः कं पक्षमुपोद्बलयतीति च विचिन्त्यते । भाषितं हि तैर्यथार्थ-ख्यातिसमर्थनावसरे—"दर्पणादिषु निजमुखप्रतीतिरपि यथार्था दर्पणादिप्रतिहतगतयो हि नायन-रश्मयो दर्पणादिग्रहणपूर्वकं निजमुखादि गृह्णन्ति । तत्राप्यतिशैघ्र्यादन्तरालाग्रहणात् तथा प्रतीतिः" इति ।

अत्रेदं प्रथमतोऽवधानमर्हति—उदाहृतसूक्तौ नोपक्रान्तस्य विचारस्य साक्षादुत्तरं श्रूयते । दर्पणे निजं मुखं संलग्नं मत्वा यः "दर्पणे मम मुखं पश्यामि" इत्येवाध्यवस्यति, तस्यायमध्यवसायो मिथ्येत्याक्षेपे तत्र यथापूर्वप्रतिज्ञं याथार्थ्यपक्षरक्षणमात्राय तस्याः प्रवृत्तत्वात् । तस्मादत्रोपात्तं भाष्यवाक्यं बिम्बप्रतिबिम्बयोरन्यत्वमदभावविचारे किं परम्परयापि वा क्वचित् पक्षे पतति, अथ माध्यस्थ्यमेवावलम्बते ? क्वचित् पक्ष इति चेत् कस्स पक्षः ? माध्यस्थ्यं चेत्, तदाऽन्यतर-पक्षनिर्धारणस्य सर्वथाऽस्मदधीनत्वात्, इतरसर्वपरामर्शेन तत्र किं युक्तमित्यादि स्वयं निर्धारणीयं भवतीति ।

अत्र केचिद् वदन्ति—बिम्बातिरिक्तं प्रतिबिम्बं नास्ति । तत्र प्रमाणं चोदाहृतसूक्तिरेव । तस्यां हि बिम्बग्रहणातिरिक्तं न किञ्चित् प्रतिबिम्बग्रहणं नामेति निर्धार्यत इत्यतिरोहितं सर्वेषाम् । तदिदं बिम्बप्रतिबिम्बग्रहणयोरन्यत्वनिषेधनं तद्विषययोर्द्वयोस्तयोरन्यत्वनिषेध एव पर्यवस्यति । यथा "तमोग्रहणं नाम तेजोभावग्रहणमेव" इति वदतो नैयायिकस्य । अन्यथा भगवान् भाष्यकारः परिश्रमप्रदामेवंविधां प्रक्रियां किमर्थमाद्रियेत । अतिरिक्तप्रतिबिम्बसद्भावे हि दर्पणे प्रतिबिम्ब-ग्रहणमेवास्तु । न तु तद् मुखरूपबिम्बग्रहणात्मनोपपादनीयम् । एवञ्च तत्र दर्पणे प्रतिबिम्ब-

ग्रहणस्य बिम्बग्रहणात्मतोपपादनान्यथानुपपत्त्याऽर्थाद् ज्ञायते, प्रतिबिम्बं बिम्बमेव, नान्यदिति ।

तन्न, यत उदाहृतभाष्यवाक्ये—किं दर्पणे जायमानग्रहणसामान्यस्य बिम्बग्रहणात्मकत्वमुक्तम्, अथ तत्र मुखग्रहणमात्रस्यैवेति विवेचनीयम् । यदि भाष्यकृद् बिम्बप्रतिबिम्बयोरनन्यतामवक्ष्यत्, तर्हि दर्पणे ग्रहणसामान्यस्य बिम्बग्रहणात्मतां प्रत्यपादयिष्यत् । न च तथा प्रत्यपीपदत् । किन्तु यत्र दर्पणे संमुखस्थिते कश्चित् स्वमुखमेव स्थितं मत्वा—"दर्पणे मम मुखं पश्यामि" इति प्रत्येति, न तु 'मम मुखप्रतिबिम्बं पश्यामि" इति, तत्रान्यथाख्यातित्वशङ्कायां प्राप्तायां तां वारयितुं पूर्वोक्तवाक्यमवततार, नान्यत्र । यद्यपरः कश्चित् स्वस्कन्धोपरि मुखं पश्यामीत्याह, दर्पणे वा स्वमुखप्रतिबिम्बं पश्यामीति, तदा तयोः प्रतीत्योस्स्वत एव यथार्थतरयोर्नोपपादनापेक्षा विद्यते, अपि तु यदा "दर्पणे स्वमुखमेव पश्यामि" इत्याह तदा तत्रान्यथाख्यातिरीत्याऽसतस्सत्त्वेन भानात् तां वारयितुं "यथार्थं सर्वविज्ञानमिति वेदविदां मतम्" इत्याजानशुद्धयर्जुविमलया स्वप्रतिभया सर्वज्ञानेष्वपि याथार्थ्यं प्रत्यपादयद् भाष्यकारः । उक्तस्थलेऽपि तदनुसृत्य याथार्थ्यं निर्वोढुं जातनिर्बन्धश्चाभूत् ।

तथा हि—नायनरश्मयस्तद्रन्ध्रेण बहिःप्रसृता दर्पणदेशं गत्वा तं गृहीत्वा सीसकद्रव्यसंयोजनेन ततः प्रतिहतास्सन्तः प्रतिस्रोतोरूपेण मुखदेशं यात्वा मुखं च गृह्णन्ति । ततश्चोभयोस्तयोर्देशयोश्शैघ्र्यातिशयरूपदोषवशाद् अन्तरालाग्रहणेन "दर्पणे मम मुखं पश्यामि" इति भवति पुरुषस्य बुद्धिः । तत्र दर्पणग्रहणं मुखग्रहणं तयोरन्तरालाग्रहणमित्यस्त्यंशत्रयम् । तत्र को वांशोऽयथार्थः । ग्रहणद्वयं यथार्थमेव । तृतीयं चाग्रहणरूपत्वान्न विवादपदम् । तथा चाऽख्यातिसंवलितयथार्थख्यातिद्वयेन पूर्वोक्तप्रतीतिनिर्वाह इति नान्यथाख्यातिगन्धोप्यत्राघ्रायत इत्यत्रैव बिम्बग्रहणातिरिक्तप्रतिबिम्बग्रहणाभावो वक्तव्यो भवति, तथैवोक्तश्चाभूद् इति ।

यत्र तु—"दर्पणे मम मुखप्रतिबिम्बं पश्यामि" इति स्वस्य परामर्शो भवति, "भूतले वृक्षच्छायां पश्यामि" इति वाऽन्यस्य वा "दर्पणे एतन्मुखकान्तिं पश्यामि" इति, तत्र सर्वत्र स्वत एव याथार्थ्यं सिद्धम् । तत्र सत एव तत्स्थतया भानात् । एवञ्च नायनरश्मिपरावृत्त्यादिकं तत्रानपेक्षितमसम्भावितं च । अत एवैतादृशबहुविधप्रतीत्यसंस्पर्शाय भाष्ये—"दर्पणादिषु निजमुखप्रतीतिरपि यथार्था" इति दर्पणनिजमुखादिशब्दाः प्रयुक्ताः । यद्यपि—"दर्पणे निजमुखं पश्यामि" इति प्रतीतावपि, मुखम् = मुखसदृशं मुखप्रतिबिम्बं पश्यामीत्यबाधितार्थान्तरविवक्षयापि याथार्थ्योपपत्तिर्विना क्लेशलेशं सुकरा, तथाप्ययथार्थत्वेन पराभिमतमुखरूपमुख्यार्थविषयकतादृश-

प्रतीतेरेव यथार्थतया निर्वाहो वरमिति तदाशयो बोध्यः। ततश्चैवमादिस्थलेषु प्रतिबिम्बग्रहणस्य बिम्बग्रहणात्मकताया उपवर्णयितुमशक्यत्वेन प्रतिबिम्बग्रहणं बिम्बग्रहणादन्यदेवेति प्रतिबिम्बस्य बिम्बादन्यत्वमपि सिद्ध्यत्येव।

अत्र चेत्थं निष्कर्षः—प्रतिबिम्बग्रहणस्य क्वचिदर्थवशाद् बिम्बग्रहणात्मकत्वे प्रतिपादितेऽपि न तथा सर्वत्र प्रतिपादनीयत्वमित्येतावताऽस्माभिरत्र प्रदर्शितत्वात् क्वाचित्कोभयग्रहणैक्यसाधनमात्रेण विषययोर्बिम्बप्रतिबिम्बयोर्नैक्यं संभविष्यति। अन्यथा ग्रहणयोरैक्यस्थले तयोरैक्यम्, भेदस्थले भेद इति स्यात्। तन्न युक्तम्। वस्तुनि विकल्पायोगात्। अत उदाहृतभाष्यसूक्तिः परम्परयापि न प्रकृतविचारं शमयिष्यतीति।

ततश्च स्वयं मतान्तराणि परिशील्य विवादो निगन्तव्यो भवति। तथैव चेतः परं करिष्यामः। अथापि ततः पूर्वमत्र प्रस्तुतस्य श्रीभाष्यकारोदितसर्वज्ञानयाथार्थ्यपक्षस्य दूषणं यदधुनातनैः कैश्चिदत्र कृतमस्माभिर्व्यलोकि, तस्य दिङ्मात्रेण परिहारं प्रदर्श्यैवोपरि गच्छामः। विवक्षितं ह्यनुक्तं दुःखं जनयति।

तथा हि परेषामयमाक्षेपः—यदि त्रिवृत्करणनयात् सदृशे सदृशान्तरावयवसद्भावबोधकप्रतिनिधिन्यायाच्चैकस्यामेव शुक्तौ शक्त्यंशो रजतांशश्चेत्युभयं वर्तेत, तर्हि सदैव सहैव चोभयोर्ग्रहणं प्रसज्येत। अधिकतरशुक्त्यंशोऽल्परजतांशग्रहणस्य विरोधीति यदि मन्यते, तदा भ्रमप्रयोजकदोषसद्भावेऽप्यल्पांशग्रहणं न स्यात्; तदानीमपि वस्तुतोऽधिकांशस्य तत्र सद्भावात्। दोषेण सतोऽप्यधिकांशस्य यद्यभिभवः, तदाऽल्पांशग्रहणस्य का नाम प्रत्याशा। "आषाढवाते चलति द्विपेन्द्रे चक्रीवतो वारिधिरेव काष्ठा" इति न्यायात्। किञ्च, यदीन्द्रियं दोषासत्त्वेऽप्यल्पमंशं न गृह्णाति, तदा दोषकाले तमंशं गृह्णातीत्यभ्युपगमस्तु कथामात्रमित्यादि।

अत्र ब्रूमः—न वयं वस्तुसतो भूयिष्ठशुक्त्यंशस्य रजतांशग्रहणप्रतिबन्धकत्वं प्रतिपद्यामहे। येन दोषकालेऽपि वस्तुवृत्त्या प्रतिबन्धकसद्भावाद् रजतांशाग्रहणं प्रसज्यते। किन्तु भूयिष्ठांशग्रहणस्यैव। तच्च ग्रहणं दोषकाले दोषवशादेव न जायते। ततश्च प्रतिबन्धकाभावात् तदाऽल्परजतांशबुद्धिरुदेति। ननूक्तमेव यदि दोषाद् भूयिष्ठांशस्यैवाग्रहणम्, तदा का वार्ताऽल्पांशग्रहणं प्रतीतीति चेत्, न। यतो भूयिष्ठशुक्त्यंशवत्त्वस्य शुक्तित्वादिरूपस्य विशेषाकारस्य दूरस्थत्वादिना दोषेणाग्रहणेऽपि स्वल्परजतांशवत्त्वस्य रजतसादृश्यरूपफालफल्यादिसामान्याकारस्य तत्कालोचितादृष्टसहकृतेन तेनैव दोषेण ग्रहणं युज्यते। सर्वत्र भ्रमादावदृष्टस्य मुख्यं नियामकत्वं सर्वैरपि वादिभिस्स्वीचक्रे। अन्यथा दूरस्थतादशायां सर्वदा शुक्त्यादौ रजतादिभ्रमप्रसङ्गः। शुक्त्यादौ रजतादिसादृश्यवद् शङ्खादिसादृश्यस्यापि सत्त्वेन शङ्खादिभ्रमस्यापि रजतभ्रमकाले

प्रसङ्गश्च । दोषासत्त्वेऽपि यदि शुक्तौ रजतांशो न गृह्यते, तदा दोषकाले कथं तस्य ग्रहणमित्यपि वार्तम्। दोषासत्त्वे चक्षुषा रजतांशाग्रहणस्य भूयोंशग्रहणाभिभूतत्वाभ्युपगमाद् उपपत्तेः। दोषकाले चाभिभावकाभावात् तदुत्पत्तेरिति ।

अथ प्रकृतमनुसरामः—उपात्ते विषयेऽन्यत्र बहवः पक्षाः श्रूयन्ते। बिम्बातिरिक्त-प्रतिबिम्बाभावः, तत्रापि प्रतिबिम्बस्य सत्यत्वं मिथ्यात्वम्, अतिरिक्तसत्यभूततत्सद्भावस्तद्-ग्रहणस्योक्तरीत्या स्वदेशस्थबिम्बग्रहणरूपत्वम्, दर्पणाद्युपाधिस्थस्वग्रहणरूपत्वमित्यादिरूपेण ।

अत्र पञ्चपादिकाकारा आहुः—"यत्पुनर्दर्पणजलादिषु मुखचन्द्रादिप्रतिबिम्बोदाहरणं तदहङ्कर्तुरनिदमंशो बिम्बादिव प्रतिबिम्बं न ब्रह्मणो वस्त्वन्तरम्। किन्तु तदेव सत्। पृथग-वभासविपर्ययस्वरूपतामात्रं मिथ्येति दर्शयितुम्। कथं पुनस्तदेव तत्? एकस्वलक्षणत्वावगमात्। तथा च यथा बहिःस्थितो देवदत्तो यत्स्वलक्षणः प्रतिपन्नः, तत्स्वलक्षण एव वेश्मान्तः प्रविष्टोऽपीति प्रतीयते, तथा दर्पणजलस्थोऽपि न तद्वस्त्वन्तरत्वे युज्यते" इत्यादिना। किञ्चिद-नन्तरमप्याहुः—"अत्राह, भवतु न वस्त्वन्तरम्। तदेव तदिति तु न क्षम्यते। शुक्तिका-रजतस्य मिथ्याभूतस्यापि सत्यरजतैकरूपतावभासितादर्शनाद् इति । मैवम्। तत्र हि बाधदर्शनाद् मिथ्याभावः। नेह स बाधो दृश्यते यत्पुनर्दर्पणापगमे तदपगमः, न स बाधो दर्पणेऽपि तत्प्रसङ्गाद्" इति। एवं चात्र पञ्चपादिकाविवरणकृद्भिः प्रतिबिम्बस्य बिम्बादनतिरेकं सत्यत्वं च स्थापयित्वा मिथ्यात्वं ममृजे। मध्ये, अत्राहेत्यनूक्तः प्रतिबिम्बमिथ्यात्ववादः सुरेश्वर-बृहदारण्यकवार्त्तिके विलोक्यते—

दर्पणाभिहता दृष्टिः पर्यावृत्त्या स्वमाननम्।
व्याप्नुवन्त्यविभागेन भ्रान्तिं नो जनयेद् ध्रुवम्॥ इति ।

नः जनयेदिति पदच्छेदः ।

अत्रायं निष्कर्षः—अस्मदनिष्टं प्रतिबिम्बमिथ्यात्वं बाधाभावादिना पञ्चपादिकाकारैरेव खण्डितमिति परकीयाङ्गुल्या नयनवेधनन्यायसारस्य वेदिभिरस्माभिरात्मा तत्र नातीवायासयि-तव्य इति तदुक्तं बिम्बप्रतिबिम्बैक्यमेव यत्नतस्समुन्मूलनीयमवशिष्यते। तथा हि—यत्तयोरैक्य-मेकस्वलक्षणत्वादिना बहिरन्तरवस्थितदेवदत्तादिकं निदर्शनीकृत्य तत्र स्थापितम्। तन्न। देवदत्तस्य युगपदन्तर्बहिश्चादर्शनाद् भिन्नकाले तत्र स्थिततयादृष्टयोस्तयोरभेदस्वीका-रौचित्येऽपि, युगपदेव स्वकण्ठोपरि स्पर्शनेन, दर्पणे चक्षुषा चावगतयोर्मुखतत्प्रतिबिम्बयो-रभेदायोगात्। पार्श्वस्थैरुभयोरप्येकदैव भिन्नदेशावच्छेदतश्चक्षुषैव गृह्यमाणत्वाच्च। एवं च शरीरावयवत्वतदातपच्छायाविशेषत्वाभ्यां भेदे सिद्धे तयोरेकस्वलक्षणत्वं सादृश्यमात्रे पर्यवस्यतीति।

किञ्च, बिम्बस्य द्वीन्द्रियत्वेनैकेन्द्रियग्राह्यप्रतिबिम्बाभेदश्च न घटते। संख्यादे रूपेणेव।

"बिम्बादिवोद्धृतौ बिम्बौ रामदेहात् तथापरौ।"

"चेद् बिम्बप्रतिबिम्बत्वं दृष्टान्तस्तदलङ्कृतिः॥"

इत्यादिकं च प्रतिबिम्बमिथ्यात्वे नोपपद्येत। पदार्थद्वयसद्भावाभिप्रायेणैव तेषां प्रवृत्तत्वाद् बिम्बादुद्धृतौ बिम्बौ = बिम्बानुकारिणौ प्रतिबिम्बौ। अपि च तयोरैक्ये युगपद्विच्छिन्न-देशद्वये भानानुपपत्तिः। अत्र पञ्चपादिकायामुक्तम्—"न वयं विच्छेदावभासं पारमार्थिकं ब्रूमः, किन्त्वैक्यम्। विच्छेदस्तु मायाविजृम्भितः। नहि मायायामसम्भावनीयं नाम। असंभाव-नीयावभासप्रचुरा हि सा"। तदुक्तं विज्ञानात्मकृतेष्टसिद्धौ—"दुर्घटत्वमविद्याया भूषणं न तु दूषणम्। कथञ्चिद् घटमानत्वेऽविद्यात्वं दुर्घटं भवेद्" इति। तन्न, विच्छेदावभासे पश्चात्तन बाधाद्यदर्शनेन तस्य पारमार्थिकताया आवश्यकत्वेन तद्बलाद् भवदभ्युपगतैक्यस्यैव बाधेना-पारमार्थिकत्वफलनात्।

ततश्चैतावतैतदुक्तं भवति—प्रतिबिम्बं बिम्बाद् भिन्नं सत्यं च भवति। तत्र क्वचिद् दर्पणे प्रतिबिम्बग्रहणं विपरीतचाक्षुषतेजस्सञ्चारात् स्वदेशस्थबिम्बग्रहणरूपमुपपाद्यते, अन्यथा-ख्यातिपरिहाराय। तावता ग्रहणयोरैक्यमुक्तमिति विषययोरैक्यं वा भेदो वा नैव सेत्स्यति, तस्य प्रमाणान्तरेणैव निश्चेतव्यत्वात्। अत एव तयोर्भेदा[illegible]त्वादिभ्यामुभाभ्यामपि प्रतिकूलचक्षुर्वृत्त्या ग्रहणयोरैक्यमविगानेन परिगृहीतं विलोक्यते।

तथा हि—अतिरिक्तप्रतिबिम्बमिथ्यात्वेन बिम्बैक्यवादिबृहदारण्यकवार्त्तिककृदुक्तिः—"दर्पणाभिहता दृष्टिः" इत्यादिः पूर्वमेवोदाहृताऽत्र। तस्य भेदं सत्यत्वं च वदन् कुमारिल-भट्टोऽपि श्लोकवार्त्तिक एवमेव शब्दनित्यत्वाधिकरणे प्रसङ्गादाह—

अत्र ब्रूमो यदा तावज्जले सौरेण तेजसा।
स्फुरता चाक्षुषं तेजः प्रतिस्रोतः प्रवर्तितम्॥
स्वदेश एव गृह्णाति सवितारमनेकधा।
भिन्नमूर्तिर्यदा पात्रं तदास्यानेकता कुतः॥
ईषन्निमीलिताङ्गुल्या यथा चक्षुषि दृश्यते।
पृथगेकोऽपि भिन्नात्वाच्चक्षुर्वृत्तेस्तथैव नः॥ इत्यादि।

तस्माद् अस्मद्भाष्यकृता कुमारिलपक्षाश्रयणेनापि पक्षाश्रयणेनैव वोदाहृतग्रन्थ-प्रणयनसम्भवाद् दर्पणदृष्टान्तप्रदर्शनमात्रेण प्रतिपादितं प्रतिबिम्बमिथ्यात्वाशयवर्णनं महान्तो न सहन्ते, मिथ्यात्वपक्षे बहुदूषणगणजागरणात्। एवं क्वचिद् दर्पणाद्युपाधिप्रदेशस्थप्रतिबिम्ब-ग्रहणमेव च भवतीत्यपि पूर्वोक्तं भाव्यम्।

वैदिकदर्शनम्

डॉ० शिवशङ्करोऽवस्थी, गोरखपुरविश्वविद्यालये व्याख्याता ।

देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे

—वा० सं० ।

जगद् जीवनं व्यवहारश्चेति त्रितयं वैदिकदर्शनस्य प्रतिपाद्यं वस्तु । सकलोऽपि लोकोऽत्राधिकारी । अभ्युदयो निःश्रेयसश्चास्य प्रयोजनम् । अधिदेवतमध्यात्ममधियज्ञमिति क्रमेण वस्तुत्रितयस्यैतद्दर्शने तान्त्रिक्यः संज्ञाः । 'याज्ञदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा' इति निरुक्तात्[1] । सृष्टेः प्रागेकमेव तत्त्वं सूर्योऽग्निरुषा वाऽऽसीत् । ततो ह्येवेदं सर्वं विबभूव । तथा हि मन्त्रवर्णः—

एक एवाग्निर्बहुधा समिद्धः,
एकः सूर्यो विश्वमनुप्रभूतः ।
एकैवोषाः सर्वमिदं विभाति,
एकं वा इदं विबभूव सर्वम् ॥ ऋ० ८ ।

एकस्यैव तस्य तत्त्वस्य द्विधावधारणा विहिता—त्रिपादिति, एकपादिति च । त्रिपादित्यनेनोत्तीर्णता, एकपादित्येतेन विश्वरूपता विश्वव्यापकता चोक्ता । तत् तत्त्वं पुरुषशब्देनापि वेदे निरुक्तम् । सोऽयं चतुष्पात् पुरुषः । पुरिशयनात् पूरणाद् वा पुरुषः । का च तत्र तदानीं पूरिति ? स्वधा एव—स्वं धत्त इति निरुक्त्या । शक्तियुक्तं तत् तत्त्वमित्यर्थतो लभ्यते । सृष्टेरादौ सः पूर्वं स्वधारूपा आप एव—स्वशक्तिं पृथक् करोति तत्र च तेजोबिन्दुरूपेणायमात्मानमभिव्यनक्ति । सम्भृतं पृषदाज्यमिति श्रुतेः । अत्रार्द्धनारीनटेश्वरवदग्नीषोमयोः पुरुषस्वधांशयोर्वा सम्परिष्वक्तदशा । यथा चेयम्—'तस्मादिदम् अर्द्धवृगलमिव स्वः' इति शातपथश्रुतिः । चणकबीजं

---

१. यज्ञे भवं ज्ञानं याज्ञम्, देवतासु भवं दैवतम्, आत्मन्यधि यद् वर्तते तदध्यात्मम् । यज्ञपरिज्ञानं देवतापरिज्ञानम् आत्मपरिज्ञानं चैतदेव समस्तवेदप्रतिपाद्यम् । अभ्युदयलक्षणे धर्मेऽभिप्रेते याज्ञं पुष्पं दैवतं फलम् । निःश्रेयसलक्षणे धर्मेऽभीष्टे याज्ञदैवते उभे पुष्पत्वं बिभृतः । अध्यात्मं च फलमिति ।

—दुर्गाचार्यः ।

यथान्तराले द्विदलं तुषेण परिवृतं भवति तद्वदिदमपां गर्भे स्थितं सृष्टिबीजम्[१]। रेणुशब्देनाप्याम्नायेऽयं बिन्दुरुक्तः। सलिलरूपास्वप्सु देवाः स्थिता आसन् नृत्यन्तश्चक्रवत् परिभ्रमन्त इव तदंशभूत एको रेणुर्वेगशाल्यपागच्छत्। तथा हि—

'यद्देवा अदः सलिले सुसंरब्धा अतिष्ठत।
अत्रा वो नृत्यतामिव तीव्रो रेणुरपायत ॥

—ऋ० १०।७२।६।

भविष्यत्पुरुरूपतां दधानोऽयं पूर्वं त्रिवृत्तं त्रिणाभि वा एकनेमि सप्तारं चक्ररूपं धत्ते। पूर्वोक्तस्वधयानुप्राणितस्य परमपुरुषस्य ज्यायसोऽयमेकोंऽशः। अनेनैवायम् अनन्तापरिमेयजगदण्डानां स्वरूपे विवर्तते। अत एवायं 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' इति वेदे ख्यातः। अयं महाविराट्। अस्माद् द्विविधौ क्षुद्रविराजौ प्रभवतः। अनन्तापरिमेयजगदण्डानां मध्य एकैकमण्डं क्षुद्रविराट्। प्रत्यण्डमगणिताः पिण्डरूपा विराजस्तिष्ठन्ति, तेऽपि क्षुद्राः। द्वावपि दशाङ्गुलपुरुषव्यपदेशभाजौ। प्रत्यण्डमस्याधिपुरुषो ब्रह्माभिधेयः। एवमगणिता ब्रह्माणः। एकस्य ब्रह्माण्डरूपस्य यज्ञचक्रस्य प्रवर्तने ब्रह्मा यजमानो गृहपतिस्तेजोरसमयस्तपः। अयं ब्रह्मा काममयः, श्रममयः, तपोमयश्च। मनसो रेतः कामः, वाचः, श्रमः, तपश्च प्राणस्य। एवमयं मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयश्च। सदसद्विलक्षणं[२] मनः, असदिति व्यपदेशभाजः प्राणाः[३], सदित्यपरनामधेया वाक्। वागित्यभिधेयेन भूतमात्रा ज्ञेयाः। प्राणेन मुख्यः प्राणः, इन्द्र ऋषयश्च, मनःशब्देन तद्रूपः प्रजापतिः। एषामन्वयी ब्रह्मा स्वशरीरविधूननेनर्षीन् पितॄन् देवांश्च जनयति। तत्सहायश्च सृष्टि-

---

१. (क) आपो ह यद्बृहतीर्विश्वमायन् गर्भं दधानां जनयन्तीरग्निम्।

—ऋ० १०।१२१।७।

(ख) तमिद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवा समगच्छन्त विश्वे।
अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन् विश्वा भुवनानि तस्थुः ॥

—ऋ० १०।८२।६।

२. नेव वा इदमग्रेऽसदासीत, नेव सदासीत। आसीदिव वा इदमग्रे नेवासीत। तद्ध तन्मन एवास। तस्मादेतदृपिणाभ्यनूक्तम्—'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति'। नेव हि सन्मनो नेवासत।

—शतपथब्रा० १०।४।१।१–२।

३. असद्वा इदमग्र आसीत। किं तदसदिति। ऋषयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत। के ते ऋषयः। प्राणा वा ऋषयः।

—शतपथ० ६।१०।......

यज्ञं तनुते। अकारोकारमकारसम्भरणात्मकप्रणवरूपोऽयं मनःप्राणवाङ्मयो ब्रह्मा वाचाग्निं पृथिवीं च प्राणेनान्तरिक्षं- वायुमिन्द्रं वा मनसा दिवं सूर्यं च विभजते; महः, जनः, तपः, सत्यमिति च स्वरित्यस्यैवोत्कृष्टस्तररूपान् सङ्कलनया सप्तलोकाँश्च।

एवमयं ब्रह्मा सप्तवितस्तिकायः, दशदिशामनुरोधेन, दशप्राणसङ्घटितत्वेन वा दशाङ्गुलः क्षुद्रविराट् प्रादेशमात्रः। तथा च मन्त्रवर्णः—

वि यस्तस्तम्भ षडिमा रजांसि।
अजस्य रूपे किमपि स्विदेकम्॥

—ऋ० २।३।१५।

एतदुपव्याख्यानं च—

क्वाहं . तमो महदहंखचराग्निवार्भूसंवेष्टिताण्डघटसप्तवितस्तिकायः।
क्वेदृग्विधाविगणिताण्डपराणुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वम्॥

एवं सृष्टियज्ञे ब्रह्मा पूर्णतयात्मदानं करोति लोकोपकाराय परं पुरुषं सहस्रशीर्षाख्यं नारायणाभिधं स्वजनकं तर्पयति च तथाण्डमात्मरूपेण प्रतिगृह्णाति च। अखिलेषु ब्रह्माण्डेष्वेवं यज्ञचक्रप्रवर्तनप्रक्रियेत्यधिदैवतम्।

अथाध्यात्मम्—अमृतस्य पुत्रा वयमिति श्रुतिः। एतदुपबृंहणशास्त्रेषु चेदं सुप्रथितम्—'नहि मानुषाच्छ्रेष्ठतरं हि किञ्चित्' इति। 'पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्ठम्' इति च ब्राह्मणम्। ब्रह्माण्डस्य लघुप्रतिकृतिरूपे पिण्डेऽप्यात्मा सर्वान् देवान्, ऋषीन् पितॄँश्चादाय सङ्घटकतत्त्वरूपान् शतवार्षिकं यज्ञचक्रं निर्वर्तयँस्तिष्ठति। इदमपि जीवनं स्वधांशसम्परिष्वक्तं जीवति। तथा च ब्राह्मणम्—'विदलसंहित इव वै पुरुषस्तद्धापि ······ मध्ये शीर्णो विज्ञायते'—ऐ० ब्रा० ४।२२।

बाह्ये जीवने दारपरिग्रह एतदभिनयः। नैतदभिनयमात्रं किन्तु जीवनस्य पूर्णताप्रतिपादनम्। इदमपि त्रिणाभि सप्तारमेकनेमि चक्रं देवसदनं शतवार्षिकसत्ररूपम्। देवानां पूरयोध्येति मन्त्रवर्णात्, अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादिना च त्रयस्त्रिंशद्देवानामिह प्रतिपत्तिः। सात्त्विका अत एव प्रकाशकाः सुखदायकाः सौन्दर्यान्विता बलिष्ठाः प्राणा एवात्र देवाः। एवं ज्ञानिनः कुतो दुःखस्यावसरः। अत्र शरीरे यजमानो राजकुमारो वा (एतज्ज्येष्ठब्रह्मणोऽपेक्षयोच्यते) आत्मा ऋषिभिर्देवैश्च ब्रह्मक्षमापरपर्यायैर्ज्ञानबलशालिभिश्च साकं शतवर्षाणि भूयांसि वा शताद् वर्षाणि श्रेष्ठतमं कर्म यज्ञं विदधानः सुखमासीदतीत्यध्यात्मम्।

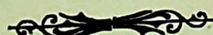
अथाधियज्ञम्— यज्ञः सद्व्यवहारः सदाचरणम्। एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति इत्येकस्य सतो बहुभवनं बहुधा व्याप्तिरेव सद्व्यवहारः सदाचरणं वा स एव यज्ञः, यज्ञस्तायत इति श्रुतेः। बहूनां यत्र सङ्गतिकरणम्, तेषामेव—यत्र पूजा सत्कारस्तदर्थमेवात्मदानं स्वत्वदानं वा यज्ञ इति पर्यवसितोऽर्थः। विधिना हुतभुङ्मुखे हवनम्, केवलमुक्तस्यार्थस्याभिनयः कर्तव्य एव न त्याज्यः। 'यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म' (शतप० १।७।१।५) इत्युक्तं पुरस्तात्। त्यागपूर्वकं भोग आदानं च विसर्गश्चेति तदर्थः। एतदेव पूर्वोक्तयज्ञस्य बीजमुपादाय ब्रह्मणो वेदस्य मुखेऽग्रे बहवो यज्ञा वितताः। स्वस्य, समाजस्य, राष्ट्रस्य, जगतश्च संतर्पणं यज्ञकर्मणो बीजम्। यज्ञक्रियैव चरममानवतायाः प्रतिष्ठा; एषा दुःखस्यान्त्येष्टिः। अत्रैव प्रवृत्तिनिवृत्ती साम्यं भजेते। एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे इति। 'यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते' इति। केवलाघो भवति केवलादी। अतः सर्वविधमादानं विसर्गायैव भाव्यम्।

'ऋतुसन्धिषु वै व्याधिर्जायते। अतः ऋतुसन्धिषु यज्ञाः क्रियन्ते' इत्यग्नौ हवनात्मको यज्ञोऽप्यपेक्षितः। 'पुरुषसंम्मितो यज्ञः' इति श्रुत्या महाविराड् यज्ञः क्षुद्रविराजावपि यज्ञौ। एतद्यज्ञस्वरूपं तत्त्वतोऽभिनयेन विज्ञातुं यज्ञाः क्रियन्ते स्म। धमनीनां नाडीनां च विज्ञानार्थं पशुविशसनं शस्तमासीत्। किन्त्वनभिज्ञैर्यज्ञेषु पशूनां वधं देवप्रीत्यर्थं विधाय पवित्रो वेदार्थः पर्याकुलीकृतः। इत्यधियज्ञम्।

एतद्धि समासेन वैदिकदर्शनम्। आचरणायैव अभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनाय। नहि वादविवादाय, न च बुद्धेर्व्यायामाय।

नास्ति स्वल्पे सुखम्। भूमा वै सुखम्। भूमानमात्मानं सम्पादयेयमिति ज्ञेयमाचरणीयं च वैदिकदर्शनम्। आधुनिकानां मते यद्विज्ञानदर्शनाचाराः सर्वथा पृथक्पृथगसम्बद्धरूपेणोक्तास्तदिह वैदिकदर्शनशब्देन बोध्यम्। अन्त इयमत्र वैदिकी प्रार्थना—

'आ ब्रह्मन ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम्, आ राष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायताम्, दोग्ध्री धेनुर्वोढाऽनड्वानाशुः सप्तिः, पुरन्धिर्योषा, जिष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायताम्, निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्ताम्, योगक्षेमो नः कल्पताम्।

दर्शनेषु चित्तत्त्वव्यवस्था

(शाङ्करवेदान्त-शैवाद्यागमयोश्चित्तत्त्वस्य स्वरूपतत्प्रकारभेदाद्यालोचनम्)

उग्रतारापीठाध्यक्षः श्रीचन्द्रेश्वरभट्टाचार्यः, कामरूपस्य प्राग्ज्योतिष्पुरवास्तव्यः ।

अथ किं नाम चित्तत्त्वम् ? अत्रोच्यते दार्शनिकैः—सा खलु चिज्ज्ञानं प्रधानम्, शक्तिः प्रकृतिरनादिः, माया, अविद्या, अव्यक्ता मिथ्या, जडा, महामाया, त्रिगुणात्मिका परा चेति नानानामभिरभिधीयते ।

चित्तत्त्वस्य स्वरूपं प्रकारभेदश्चोक्तो विवेकचूडामणिग्रन्थेऽद्वैतवेदान्तवादिना श्रीमता शङ्कराचार्येण—

अव्यक्तनाम्नी परमेशशक्ति-
रनाद्यविद्या त्रिगुणात्मिका परा ।
कार्यानुमेया सुधियैव माया
यया जगत् सर्व्वमिदं प्रसूयते ॥

तथा हि—अव्यक्तनाम्नी परमा ईशशक्तिरनादिः, अविद्या सत्त्वरजस्तमोगुणमयी परा प्रकृतिर्माया चेति कथ्यते । यया निखिलमिदं जगत् प्रसूयते । कार्यकारणरूपेण सुधीभिः साऽनुमीयते ।

सन्नाप्यसन्नाप्युभयात्मिका नो
भिन्नाप्यभिन्नाप्युभयात्मिका नो ।
साङ्गाप्यनङ्गाप्युभयात्मिका नो
महाद्भुताऽनिर्व्वचनीयरूपा ॥

सा चिच्छक्तिः सदिति न, असदपि न, तथा चैतदुभयोरन्तर्भूतापि न । भिन्ना न, अभिन्नापि न, एतदुभयोर्भिन्नाभिन्नयोरन्तर्भूता न । साङ्गा न, अनङ्गा च न, साङ्गानङ्गयोरन्तर्भूतापि न भवति । अपि तु सा खलु महाद्भुताऽनिर्वचनीयस्वरूपा ।

वैदान्तिका वदन्ति—ब्रह्मणि जगत्प्रपञ्चोऽध्यस्तो भवतीति सत्यम्, यया जगदध्यस्तमनुभूयते, तस्या अघटनघटनपटीयस्या मायायाः स्वरूपं विज्ञातुं न शक्यते । 'सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी' इति ।

वेदे—

'य एतां मायां शक्तिं वेद स मृत्युं जयति ।
स पाप्मानं तरति सोऽमृतत्वमश्नुते ॥'

अव्यक्ता हि सा माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वादिति ब्रह्मसूत्रे शाङ्करभाष्यम् (१-४-३)

'शुद्धाद्वय-बिबोध-नाश्य-सर्पभ्रमो रज्जुविवेकतो यथा ।' (११/२)

तथा हि—यथा रज्जुस्वरूपविज्ञानेन सर्पभ्रमो नश्यति, तद्वदभेदब्रह्मविज्ञानेन मायाया विलयः संभाव्यते । तदा सा चिच्छक्तित्रिगुणात्मिका 'ब्रह्म'-पदवाच्या । मयीत्वे विकार इति श्रीरामकृष्णपरमहंसदेवः ।

देवीभागवते महाशक्तिर्भगवती स्वयं गिरिराजमवदत्—

अहमेवास पूर्वं तु नान्यत् किञ्चिन्नराधिप ।
तदात्मस्वरूपं संवित् परब्रह्मैकनामकम् ॥
अप्रतर्क्यमनिर्देश्यमनौपम्यमनामयम् ।
तस्य काचित् स्वतः सिद्धा शक्तिर्मायेति विश्रुता ॥ (७ म-३२/३३)

हे नराधिप ! पुरा सृष्ट्यादावेकाहमेवासम्, नान्यत् किञ्चिदिति । ममात्मानमेव ज्ञानिनः सच्चिदानन्दं परब्रह्मेति नाम्ना निर्दिशन्ति । ममात्मस्वरूपमनुमानादिज्ञानातीतं लक्षणातीतम् उपमातीतम्, किञ्च जननमरणादिविकारातीतम् । मम स्वतःसिद्धैका चिच्छक्तिः सा मायेति प्रसिद्धा । तस्याः स्वरूपमनिर्वचनीयम्—

न सती सा नासती सा नोभयात्माविरोधतः ।
एतद्विलक्षणा काचिद् वस्तुभूतास्ति सर्व्वदा ॥

तथा च ब्रह्मविज्ञानेन मायाया विलयत्वान्न सा नित्या । पुनस्तस्या असत्त्वेऽपि व्यावहारिकसत्ताया विरोधः संभवति । अतो वन्ध्यापुत्रवदसत्पदार्थोऽपि न भवति । परस्परविरोध्यालोकान्धकारन्यायेन सदसद्भावेन, एकाधारे सहावस्थानस्यासम्भवात्, सा सदसदुभयभावान्वितापि न भवति । अत एव त्रिविधभेदभावत्वेन मायाया अनिर्वचनीयस्वरूपा चिच्छक्तिः परमार्थतोऽनादिः ।

पावकस्योष्णतेवेयमुष्णांशोरिव दीधितिः ।
चन्द्रस्य चन्द्रिकेवेयं ममेयं सहजा ध्रुवा ॥

तथा च, वह्नेरुष्णता, सूर्यस्य रश्मिः, चन्द्रस्य चन्द्रिकेव स्वरूपतो मम माया सहजाता नित्या चिच्छक्तिर्ज्ञातव्या । सा च विविधनामभेदेन प्रसिद्धा । तथा च—

केचित् तां तप इत्याहुस्तमः केचिद् जडं परे ।
ज्ञानं मायां प्रधानं च प्रकृतिं शक्तिमप्यजाम् ॥
विमर्श इति तां प्राहुः शैवशास्त्रविशारदाः ।
अविद्यामितरे प्राहुर्वेदतत्त्वार्थचिन्तकाः ॥ (६/१०)

केचित् पण्डिता मम मायां तप इति वदन्ति । केचित् तमो वदन्ति, केचिद् जडमपरे-ज्ञानम्, केचिच्च प्रधानम्, अन्ये प्रकृतिम्, शाक्ताः शक्तिं नित्यां वदन्ति । शैवास्तां विमर्श-मित्याहुः । इतरे वैदिका अविद्यां वदन्ति ।

मन्माया-शक्ति-संक्लृप्तं जगत् सर्वं चराचरम् ।
सापि मत्तः पृथङ् माया नास्त्येव परमार्थतः ॥
व्यवहारदृशा सेयं माया विद्येति विश्रुता ।
तत्त्वदृष्ट्या तु नास्त्येव तत्त्वमेवास्ति केवलम् ॥

तथा हि—वैचित्र्यपूर्णं सदसच्चराचरमखिलमिदं जगन्मम मायाशक्त्या सम्यग् रचितं व्याप्तं भवति । परमार्थतो माया मत्तः पृथङ् न भवति । व्यवहारदृष्ट्या मदीया माया लोके अविद्येति व्याख्याता । किन्तु युक्त्या तत्त्वदृष्टितो दृष्टायास्तस्या अस्तित्वं नास्ति, केवलं तत्त्वमेवास्तीति । तत्त्वान्युक्तानि परशुरामकल्पसूत्रे—'षट्त्रिंशत्तत्त्वानि विश्वमिति' (१।४)।

वेदान्तिनो वदन्ति—

'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः ।'

ब्रह्मणो मायाशक्तेः प्रकारभेदेन सामर्थ्यद्वयमावरणं विक्षेपश्चेति । जीवः प्रथममावरणेन ब्रह्मजीवयोरभेदेऽपि पृथग् जीव इत्यात्मानमनुभवति । अपि चाविद्याकृतशोकमोहाधीनो भवति । द्वितीयेन विक्षेपेण जीवचित्ते जगद्भ्रमः साध्यते ।

उक्तं चात्र सरस्वतीरहस्योपनिषदि—

शक्तिद्वयं हि मायाया विक्षेपावृतिरूपकम् ।
विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादिब्रह्माण्डान्तं जगत् सृजेत् ॥

अन्तर्दृग्दृश्ययोर्भेदं बहिश्च ब्रह्मसर्गयोः ।
आवृणोत्यपरा शक्तिः सा संसारस्य कारणम् ॥ (५२।५३)

तथा हि—मायायाः शक्तिद्वयं विक्षेप आवृतिश्चेति । विक्षेपशक्तिर्हि सूक्ष्मलिङ्गशरीरमारभ्य स्थूलब्रह्माण्डपर्य्यन्तं निखिलमिदं जडजगत्, एवमन्तरे प्रकृतिपुरुषयोर्भेदम्, बहिश्च ब्रह्मब्रह्माण्डयोर्भेदं सृजति । आवृतिशक्तिस्तावदावृणोति । एषैवास्य जगतो मूलकारणम् ।

वेदान्तितान्त्रिकयोर्भेदः—

वेदान्तिभिः परब्रह्मणश्चित्स्वरूपा शक्तिर्माया जडा चेति कथ्यते । सैव जगदुपादानकारणं ब्रह्मविवर्तकारणं चेति । माया मिथ्या जडा च, तस्या मायायाः परिणामत्वेन जगदपि मिथ्या जडमेव । जडापि सा प्रकृतिः पुरुषसान्निध्यात् चिन्मयत्वमाप्नोत्यन्धखञ्जन्यायेन ।

तान्त्रिकैरुक्तम्—

परब्रह्मणि स्थिता चिच्छक्तिर्वेदान्तिभिः स्वीक्रियते । चिच्छक्तिरेषाऽनन्तशक्तिस्वरूपा । अर्थाद् विश्वब्रह्माण्डे यावती या शक्तिः सम्भाव्यते, सा सर्वैव चिच्छक्तेरन्तर्भूता भवति, सा खलु मायैव ।

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ।
स्वाभाविकी ज्ञान-बल-क्रियाश्च ॥ (श्वेताश्वतरोपनिषद्)

इत्यादिश्रुतिवाक्यमस्याः प्रमाणत्वेनोपलभ्यते । परमस्याः चिच्छशक्तेरेव परिणामो जगदित्युच्यते । अर्थाद् जगदाकारेणैव चिच्छक्तिः परिणतेति । अत एव चिन्मयं जगन्न जडमिति ।

दुर्गासप्तशत्याम् एतदेव सुस्पष्टं गीयते—

चितिरूपेण या कृत्स्नमेतद् व्याप्य स्थिता जगत् ॥ इति ।

देवीभागवतेऽपि—

यच्च किञ्चित् क्वचिद् वस्तु दृश्यते श्रूयतेऽथवा ।
अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्याहं सर्वदा स्थिता ॥
न तदस्ति मया त्यक्तं वस्तु किञ्चित् चराचरम् । (७।३३।१६–१७)

काश्मीरीयशैवदर्शनेऽपि—

चितिशक्तेः स्वरूपं विमर्शः स्फूर्त्तिरुल्लासः प्रकाशश्चेति शैवा वदन्ति । इदं जगत् खलु स्वतःप्रकाशचितिशक्तेरुल्लास एव । चिद्विलासप्रपञ्चमिदम् । चिद्विलास इदं विश्वमिति योगवाशिष्ठेऽप्युक्तम् ।

तदेवोक्तं महाकविकालिदासेन—

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्वबीजं प्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥

इदं विश्वं परमशिवो हि क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमचन्द्रसूर्य्यजीवाश्चेत्यष्टाधिष्ठातृभिः सर्व-भव-रुद्र-उग्र-भीम-पशुपति-महादेव-ईशानाश्चेत्यष्टमूर्तिभिः प्रत्यक्षं व्याप्य वर्त्तते । अत एव जगत् सत्यं परमशिवजगतोरभेद इति ।

वस्तुतस्तु, अद्वैतवेदान्तमते जगत् चित्स्वरूपपरब्रह्मशक्तिर्माया, एषा माया जडा मिथ्या च । अत एव तत्कार्यं जगदपि जडं मिथ्या च । शाक्तदर्शनमते जगत् स्वतःप्रकाश-चितिशक्तेरुल्लासः । काश्मीरीयशैवाद्वैतदर्शने चितिशक्तेरपरं नाम 'विमर्शः' इति । विमर्शस्य स्वातन्त्र्यशक्तिः स्वतः प्रकाशब्रह्मस्वरूपा । अतस्तच्छक्तेः कार्य्यं जगदपि कदाचन मिथ्या न भवति ।

'चितिशक्तिः' शैवाद्वैतदर्शनं शाक्ताद्वैतदर्शनं च वस्तुत एकमेव । यतः शाक्त-दर्शने शिवशक्त्योरभिन्नत्वमखण्डत्वमद्वयत्वं च प्रतिपादितम् । न त्वद्वैतवेदान्तमतसिद्धाधिष्ठान-वादोपरि तेषां निर्भरः । 'प्रत्यभिज्ञाहृदयम्' नाम शैवाद्वैतवादस्यान्यतमः प्रसिद्धो ग्रन्थः । राजानकक्षेमराजेन प्रणीतोऽयम् (११ शताब्द्याम्) । ग्रन्थस्य प्रारम्भे चितिशक्तेः स्वरूपं विश्वसृष्ट्यादिव्यापारे चितिशक्तेरेव केवलहेतुत्वं च प्रतिपादयति । उक्तं च प्रथमसूत्रे—

'चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः'

विश्वसिद्धेः सृष्टिसंहारादिव्यापारस्य स्वतन्त्रा स्वयंप्रकाशशीला चितिशक्तिरेकमात्र-हेतुः = कारणम् ।

अस्य टीकायामुक्तम्—विश्वस्य सदाशिवादेर्भूम्यन्तस्य सिद्धौ निष्पत्तौ, प्रकाशने स्थित्यात्मनि, परप्रमातृविश्रान्तात्मनि च संहारे परशक्तिरूपा चितिरेव भगवती स्वतन्त्रा, अनुत्तरविमर्शमयी शिवभट्टारिकाऽभिन्ना, हेतुः कारणम् ।

विश्वस्य सदाशिवात् स्थूलपृथिवीपर्य्यन्तं समस्ततत्त्वस्य सृष्टिप्रलये, प्रकाशाप्रकाश-विषये चितिरेव मूलकारणम् । परशक्तिरूपा भगवती स्वतन्त्रा, चैतन्यमयी नाम चितिरेषा परशिवतो वा परब्रह्मतो वाऽभिन्नरूपा ।

चितेर्विकाशो जगत उन्मेषः = अस्तित्वम् , चितेः संकोचे जगतो निमेषः = अप्रकाशत्वम्। सदा शुद्धा स्वतन्त्रा प्रकाशरूपा चितिशक्तिः। अस्याः प्रकाश एवास्यानन्तजगतो विकाशः। अत एव सा युगपद् विश्वस्य कार्य्यं कारणं चोभयं भवति।

द्वितीयसूत्रम्—

'स्वेच्छया स्वभित्तौ विश्वमुन्मीलयति'

चितिशक्तिः स्वेच्छया स्वकीयस्वरूपभित्तेरुपरि विश्वं प्रकाशयति। अस्य विश्वस्य चिच्छक्तितो भिन्नत्वे प्रतीयमानेऽपि वस्तुतश्चिच्छक्त्या सहैकमभिन्नम्। यथा दर्पणप्रतिबिम्बितनगरदृश्यम्। विश्वं दर्पणे नगरवद् भिन्नमपि ततोऽभिन्नमिवोन्मीलयति। उन्मीलनं सत्ताया अवस्थाविशेषस्य प्रकटीकरणम्। स्वप्रकाशचिज्ज्योतिष एव विश्वसत्तारूपेणोन्मीलनं तस्या एवावस्थान्तरम्। परन्तु विश्वरूपेण यद् दृश्यते तत् सर्वं चितिशक्तेरेवावस्थाविशेषः। अत एव जगत् सत्यमिति सिद्धम्।

तत्त्वशब्दव्युत्पत्तिः

तन्धातोरुत्तरं कर्त्तृवाच्ये क्विप्प्रत्यये 'तत्' इति सिद्धम्। तन्धातोरर्थः—विस्तारो विस्तृतिर्व्याप्तिरिति यावत्। यः सर्वदेशेषु सर्वकालेषु सर्वत्र व्याप्त आसीत्, सः 'तत्'-शब्दवाच्यः। ब्रह्म खलु सर्वदेशेषु सर्वकालेषु व्यापकत्वेन सर्वत्र वर्त्तते। अत एव ब्रह्मैव तत्पदार्थः। 'तत्' इत्यस्य भावो धर्म्मो वा तत्त्वम्।

'परमशिवतः क्षितिपर्य्यन्तं षट्त्रिंशत् पदार्थाः' इति।

प्रकृतिनिरुक्तिर्यामलतन्त्रे—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणत्रयमुदाहृतम्।
साम्यावस्थितिमेतेषामव्यक्तप्रकृतिं विदुः।
सैव मूलप्रकृतिः स्यात् प्रधानं पुरुषोऽपि सः॥

अथ का नाम प्रकृतिः ? गुणत्रयसाम्यावस्था प्रकृतिः। सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणत्रयमभिहितम्। सांख्यादिभिरेतेषां साम्यावस्थाऽव्यक्तप्रकृतिरुच्यते। सैव मूलप्रकृतिः प्रधानं पुरुषश्चेति कथ्यते।

देवीभागवते च—

प्रकृष्टवाचकः प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः।
सृष्टौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता॥ (९।१।५)

'प्र' इत्युपसर्गः प्रकृष्टवाचकः, कृतिशब्दश्च सृष्टिवाचकः। अत एव सृष्टिविषये या प्रकृष्टरूपा, सा महादेवी प्रकृतिनाम्ना प्रसिद्धा।

प्रथमे वर्त्तते प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः।
सृष्टेरादौ च या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्त्तिता ॥ (६।१।८)

सृष्टेः पूर्वावस्थावाचकः 'प्र'—शब्दः, कृतिशब्दश्च सृष्टिवाचकः, सृष्टेरादौ या देवी देदीप्यमाना सा प्रकृतिः कथ्यते।

गुणे सत्त्वे प्रकृष्टे च प्रशब्दो वर्त्तते श्रुतः।
मध्यमे रजसि कृश्च 'ति'—शब्दस्तमसि स्थितः ॥
त्रिगुणात्मस्वरूपा या सा च शक्तिसमन्विता।
प्रधाना सृष्टिकरणे प्रकृतिस्तेन कथ्यते ॥ (६।७)

गुणत्रयमध्ये विमलज्ञानप्रकाशकत्वेन सर्वोत्कृष्टः 'प्र'—शब्दः सत्त्वगुणवाचकः। विक्षेप-दोषात्मकस्य रजोगुणस्य मध्यमः 'कृ'—शब्दो वाचकः। तमोगुणो हि ज्ञानावरकत्वेनाधमस्तस्य ति-शब्दो वाचकः। अत एव निरतिशयावरणविक्षेपादिदोषरहिता गुणातीता, सा चिन्मयी ब्रह्मरूपिणी यदा चोक्तलक्षणाक्रान्ता गुणत्रयसमन्विता सर्व्वशक्तिसम्मिलिता भवेत्, तदा सा सृष्टि-कार्य्ये प्रधाना प्रकृतिरित्युच्यते। शैवनीलकण्ठेन देवीभागवतटीकायां (६।१।१) श्लोकप्रसङ्गे प्रकृतेरेतादृशी संज्ञा निर्देशिता। 'गुणत्रयसाम्यावस्थात्मकमायाशबलब्रह्मस्वरूपा प्रकृतिरिति तत्त्वम्।'

देवीभागवतेऽप्युक्तम्—

एकरूपौ चिदात्मानौ निर्गुणौ निर्मलावुभौ।
या शक्तिः परमात्मासौ योऽसौ सा परमा मता ॥
अन्तरं नैतयोः कोऽपि सूक्ष्मं वेद च नारद। इति (३।७।१४-१५)

अतः प्रत्यक्षमानन्देन गीयते श्रीमता शङ्कराचार्य्येण आनन्दलहरीस्तोत्रे—

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुम।
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ॥ इति।

महामायास्वरूपनिरुक्तिः कालिकापुराणे—

गर्भान्तर्ज्ञानसम्पन्नं प्रेरितं सूतिमारुतैः।
उत्पन्नं ज्ञानरहितं कुरुते या निरन्तरम् ॥

पूर्वातिपूर्वसंस्कारसंधानेन नियोज्य च ।
अहरादौ ततो मोहममत्वज्ञानसंशयम् ॥
क्रोधोपरोधलोभेषु क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा पुनः पुनः ।
पश्चात् कामेन संयोज्य चिन्तायुक्तमहर्निशम् ॥
आमोदयुक्तं व्यसनासक्तं जन्तुं करोति या ।
महामायेति संप्रोक्ता तेन सा जगदीश्वरी ॥

तथा हि—मातृगर्भस्थो ज्ञानसम्पन्नः शिशुः प्रसूतिवायुना प्रेरितो भूमिष्ठमात्रो यया ज्ञानरहितः क्रियते, परन्तु पूर्वपूर्वजन्मसंस्कारवशात् सद्योजातजीवस्य प्रथमदिने, यया ज्ञाननाशकमोहममताभ्यामाच्छाद्यते, यया च क्रोधमोहलोभेषु पुनः पुनर्निक्षिप्य पश्चात् कामासक्त्याहर्निशं चिन्तायुक्त आमोदनिरतो व्यसनासक्तश्च क्रियते, सैव जगदीश्वरी महामायेत्यभिहिता ।

'महामाया परमेश्वरी शक्तिर्विसदृशप्रतीतिसाधिका, ईश्वरीया शक्तिरिति' (नागोजिभट्टः) । एषा ह्यघटनघटनपटीयसी ब्रह्मात्मिका शक्तिरिति (तत्त्वप्रकाशिका टीका) । महामाया जीवस्य बन्धनमुक्तये सम्पद्यत इति ।

देवीभागवतस्य महाकालीस्तवे ब्रह्मणाप्युक्तम्—

त्वं शक्तिरेव जगतामखिलप्रभावा
त्वन्निर्मितं च सकलं खलु भावमात्रम् ।
त्वं क्रीडसे निजविनिर्म्मितमोहजाले
नाट्ये यथा विहरते स्वकृते नटो वै ॥

हे मातः ! त्वमेव निखिलजगतोऽखिलप्रभावशालिनी शक्तिः । इह परिदृश्यमाने जगति, उत्पद्यमानानि वस्तुमात्राण्येव त्वत्त उत्पन्नानि । एकोऽपि नटो यथा रङ्गालये नानारूपेणैवाभिनयं करोति, तद्वत् त्वमेकापि निजविरचितमोहजालमये सततं विवधरूपा सती क्रीडसि । इत्थं दर्शनेषु चित् तत्त्वस्य प्राधान्यं स्वरूपप्रकारभेदेनापि व्यवस्थितमित्यलं विस्तरेण ।

—:*:—

पौराणिकदर्शनरहस्यविमर्शः

श्रीकृष्णमणित्रिपाठी, पुराणेतिहासव्याख्याता वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये ।

इह खलु संसारे सुखं मे शाश्वतं स्याद् दुःखं च कदाचिन्माभूदिति बुद्धया दुःखं हातुं सुखं चोपलब्धुं सततमभिलषति प्राणिमात्रम् । नहि कोऽपि विवेकी स्वल्पे सुखमनुभवति, अपि तु सर्वोऽपि जनोऽधिकाधिकमेव सुखं वाञ्छति । जीवो यावदनन्तं सुखं न लभते, तावत् प्रयतमान एव तिष्ठति । तथा चाह भगवती छान्दोग्यश्रुतिः—

'यो वै भूमा तत् सुखम्, नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखम्, भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः' ७।२२

एवञ्च, भगवत्स्वरूपसाक्षात्कार एवाऽऽत्यन्तिकमनन्तं च सुखं जीवस्य वास्तविकं लक्ष्यं चरमसुद्देश्यं मानवशरीरलाभस्य च फलमस्ति । आत्यन्तिकं निरतिशयं सुखमेव मोक्षः, मुक्तिः, अपवर्गः, कैवल्यम्, निर्वाणम्, निःश्रेयसम्, परमपुरुषार्थश्चोच्यते । एतदेव सुखस्य चरमा सीमा परमा च गतिरस्ति । एतदेव लब्ध्वा मानवो मृत्युमुखात् प्रमुच्यते । इतोऽन्यत् किञ्चित् साधनं नास्ति मोक्षलाभाय । तथा चोक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि—

'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्थाः विद्यतेऽयनाय' ३।८

अत एवोपदिशति भगवती छान्दोग्यश्रुतिरपि—

'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्च' ४।५

श्रीमद्भगवद्गीतापि यल्लाभादपरः कश्चन लाभः श्रेष्ठो नास्ति, तल्लब्ध्वेषदपि दुःखेन नाभिभूयते जीव इति स्पष्टमुद्घोषयति—

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥६,२२।

सत्स्वपि मोक्षप्राप्तेरनेकेषु साधनेषु दार्शनिकं ज्ञानं सर्वोत्कृष्टं परमोपयोगीत्यत्र नास्ति काचित् संशीतिः । यतो हि दर्शनशास्त्राश्रयणमन्तरेण न खलु विचित्रकर्मरहस्यं हृदयङ्गमं विधातुं शक्यते । दर्शनविज्ञानसम्पन्नो मानवो दार्शनिकनेत्रसाहाय्येन गम्यस्थानमधिगन्तुमर्हति । 'आत्मेत्येवोपासीत' 'तदात्मानमेवावेक्षेत' 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति' इत्यादिश्रौतवचःसमूह-चारितार्थ्यहेतवे दर्शनानि मुमुक्षूणां दिव्यनेत्राणि स्वीकृतानि सन्ति ।

प्राणिमात्रस्य सततं भवति सुखेच्छा स्वाभाविकी, परं लौकिकैरुपायैर्न सम्भवति निरतिशयस्य सुखस्यावाप्तिः। अतस्तदुपलब्धयेऽपौरुषेयवेदबोधितेतिकर्तव्यताश्रयणमेव श्रेयस्करं मन्यन्ते वेदविदो विद्वांसः। वेदाः सन्ति भारतीयस्य धर्मस्य दर्शनस्य च प्राणाः। भारतीयधर्मे या जीवनशक्तिर्दृष्टिगोचरीभवति, तस्या मूलकारणं वेदा एव विद्यन्ते। वेदेभ्यः प्रसृता विविधा विचारधारा भारतभूमेर्विचारकाणां बुद्धीराप्लावयन्ती समस्तं विश्वमुपकरोति। अतो भारतीयधर्मदर्शनयोराकृतेः प्रकृतेरुद्गमस्य विकासस्य च समुचितानुसन्धानार्थं वेदानामनुशीलनं नितान्तमावश्यकमस्ति। वस्तुतो वेदानां वेदताऽत्रैवास्ति यत् ते प्रत्यक्षेणागम्यस्य, अनुभवद्वारा समुद्भावितस्य चालौकिकोपायस्य सन्ति समुद्बोधकाः—

प्रत्यक्षेणानुमानेन यस्तूपायो न बुध्यते।
एनं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता॥

तथा च वेदानामभ्रान्तत्वात् तद्विज्ञानमपि सर्वतोऽभ्रान्तं साधनमस्ति।

मनुष्यो महानपि बुद्धिमान् कथं न स्यात् किन्तु तस्मिन् भ्रमप्रमादकर्णापाटवादीनां दोषाणां सम्भावना भवत्येव। अतो मानवरचितं ग्रन्थमधीत्य निर्भ्रान्तं पूर्णं च ज्ञानं न भवितुमर्हति। वेदा न केनापि पुरुषेण प्रणीता नापीश्वरेण निर्मिताः सन्ति, परं परमेश्वरनिःश्वासवद् नित्या अनादयोऽनन्ता अपौरुषेयाश्च सन्ति। अपौरुषेयत्वादेव वेदाः समस्तपुन्दोषशङ्कापङ्ककलङ्किता न भवन्ति।

प्रलयसमये परमेश्वरेऽन्तर्हितास्ते सर्गसमये तन्निःश्वासरूपेण निःसरन्ति। सर्वप्रथमं ब्रह्मदेवो वेदानां ज्ञानमवाप्नोति। ततो यो य ऋषिर्यादृशीं यादृशीं तपस्यां कुरुते तस्य तस्य समक्षे तदनुरूप एव वेदस्यांशः प्रादुर्भवति। ततः स ऋषिः स्वकीयान् शिष्यान् शिक्षयति। तेऽपि स्वान् स्वान् शिष्यान् शिक्षयन्तीत्येवं क्रमेण शिष्यप्रशिष्यतच्छिष्याणामविच्छिन्नया गुरुशिष्यपरम्परया वेदानामनेकाः शाखाः समभवन्। अद्यत्वेऽपि तत्प्रचारः प्रसारश्च भवतितमाम्। तथा चोक्तं श्रीमद्भागवते—

त एत ऋषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा।
शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन्॥१।४।२३।

ऐतिहासिकदृष्ट्या विचारे क्रियमाणे समेषां दर्शनानां मूलं वेदेषूपलभ्यते। तत एव शनैः शनैर्ब्राह्मणारण्यकोपनिषद्द्वारा विकासमुपगच्छन्ति दर्शनानि किञ्चिदभिनवरूपेण दृष्टिगोचरी-

भवन्ति। अत एव सर्वधर्मानुयायिन आचार्या दार्शनिकविचारधारायां संलग्नाः सन्तस्तद्बलेनैव स्वस्वानुकूलां परिस्थितिं विधाय स्वस्वसम्प्रदायस्थापने कृतकार्या अभूवन्।

यथा हिमालवर्तिनो मानसरोवरान्निःसृत्य विभिन्नानि स्रोतांस्युर्वरां भारतभूमिं नित्यमाप्लावयन्ति, तथैव वेदब्राह्मणारण्यकोपनिषद्भ्य आविर्भूता विविधा आध्यात्मिका विचारा दार्शनिकानां विपश्चितां बुद्धीर्निरन्तरं पुष्णन्ति तर्पयन्ति च। एवं चोपनिषत्सु निहितबीजान्यादाय कालान्तरेऽनेकदार्शनिकसम्प्रदायानामुदयोऽभ्युदयश्च जातः। औपनिषदस्य तत्त्वस्य पर्यवसानं तत्त्वमसीति महावाक्ये दृश्यते। तद्द्वारा जीवब्रह्मणोरैक्यं साधितमस्ति। एतदेव तत्त्वं हृदयङ्गमं विधातुं भारतीयदर्शनानां विकासोऽभवत्। भारतीयदर्शनानुसारेण साधकाः शनैः शनैरद्वैतवेदान्तस्योच्चतमे शिखरे समारुह्य, अनायासेनाद्वैतं ब्रह्मतत्त्वमधिगम्य न पुनर्जननीजठरम् आवर्तन्ते।

तथा चाह भगवती श्रुतिः—"न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते", श्रीमद्भगवद्गीतापीदमेव तथ्यं स्पष्टमुद्घोषयति—

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन !
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते॥८।१६।
यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम॥१५।६।
ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः॥१५।४।इत्यादि।

तथा च दार्शनिकतत्त्वज्ञानाय वेदानां परिशीलनम्, वैदिकरहस्यानां यथार्थज्ञानाय च पुराणानां पर्यालोचनमत्यन्तमुपकारि। अतो व्यासवाल्मीकिप्रभृतयो महर्षयोऽलौकिकेन तपोबलेन प्राप्तयर्तम्भरप्रज्ञया परमात्मनोऽनुकम्पया वेदानां यथार्थमर्थं ज्ञात्वा तत्प्रचारस्यावश्यकतामनुभूय रामायणं महाभारतं पुराणानि च व्यरचयन्। अतः पुराणेतिहासद्वारा वेदार्थस्योपबृंहणमत्यावश्यकम्। तथा चोक्तं महाभारते आदिपर्वणि—'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्' १।१।६७।

पुराणानि गौरवदृष्ट्याऽत एव दृश्यन्ते यदत्र वैदिकशिक्षायाः पुष्टिः कृतास्ति। अपि चाख्यानोपाख्यानगाथाकल्पशुद्ध्यादिभिर्वेदार्थानामेव विशदीकरणं विद्यते। तथा चोक्तं विष्णुपुराणे—

आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः।
पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः॥३।६।१५।

अपि च—

विस्ताराय च वेदानां स्वयं नारायणः प्रभुः।
व्यासरूपेण कृतवान् पुराणानि महीतले॥

पुराणेषु प्रायः सूक्ष्मतया सर्वेषां दर्शनानां सिद्धान्तस्य निरूपणं तु कृतमेवास्ति, परं सांख्ययोगवेदान्तदर्शनानां विशेषतो विवेचनमुपलभ्यते। तत्रापि सांख्यदर्शनस्य प्रचुरः प्रभावो विलोक्यते। सृष्टिकालतः प्रलयपर्यन्तं समस्तस्य विश्वस्य क्रमबद्धमितिहासमुपस्थापयितुमुपक्रान्तेष्वष्टादशसु महापुराणेष्वाद्यं ब्रह्मपुराणम्, मध्ये ब्रह्मवैवर्तपुराणमन्ते च ब्रह्माण्डपुराणं निर्दिष्टमस्ति।

एतस्यायमभिप्रायो यत् सर्गादौ ब्रह्मण एवाविर्भूय सर्वमिदं प्रपञ्चजातं प्रलये ब्रह्मण्येव प्रविलीयते। ब्रह्मसृष्टिं विवर्णयन्त्येतानि महापुराणानि ज्ञानमस्माकं ब्रह्मण आरभ्य ब्रह्मपर्यन्तमुपस्थापयन्ति। अत एवोक्तं हरिवंशस्य हरिवंशपर्वणि—

वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा।
आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥ २।५६।

सृष्टिरहस्यमनवधार्य सृष्टेः पारे गतिरसम्भवा। अतः सृष्टेर्विस्तृतं विवेचनं प्रायः प्रतिपुराणं जातमस्ति। सृष्टिविषये समन्वयभावनया सर्वान् भारतीयसम्प्रदायान् एकतासूत्रे सम्बन्द्धुं पुराणेषु सांख्यदर्शनभित्तौ व्यवस्था कृतास्ति। प्रतिपुराणं यथावसरं सांख्यदर्शनसिद्धान्तानां व्यवहारः कृतोऽस्ति। सर्वपुराणेषु सृष्टेर्वर्णनं वैशद्येन विद्यते। पुराणानां पञ्चलक्षणे आद्यं लक्षणं सर्ग एवास्ति। पौराणिकसृष्टौ सांख्यदर्शननिर्दिष्टायाः सृष्टेर्विशेषाश्रयणमस्ति। सांख्यदर्शनस्य प्रभावः पुराणेषु प्रचुरः प्रदृश्यते। पुराणानां सृष्टिप्रकरणे सांख्यीयसृष्टेर्विपुले प्रभावे सत्यपि पौराणिकी सृष्टिः सांख्यीयसृष्टेरक्षरशोऽनुकरणं न करोति, परं पौराणिकसृष्टेरस्ति किञ्चिन्नैजं वैशिष्ट्यं स्वातन्त्र्यं च। सांख्यदर्शनेन प्रभावितायामपि पौराणिकसृष्ट्यां स्वकीयं स्वतन्त्रं व्यक्तित्वमस्ति।

पौराणिकं सांख्यं निरीश्वरं दर्शनं नास्ति, किन्तु तदस्ति सेश्वरं दर्शनम्। पुराणेषु सांख्यवेदान्तयोर्न किञ्चिद् वैषम्यं विरोधो वा दृश्यते, यथा दर्शनविकासक्रमेऽवलोक्यते। अत्र तु सांख्यवेदान्तयोरस्ति मञ्जुलं सामञ्जस्यम्। प्रकृतिपुरुषयोर्द्वैतप्रतिपादकं सांख्यम् अद्वयब्रह्मप्रतिपादकेन वेदान्तेन सह पौराणिकस्य दर्शनस्य मूलभित्तिं निर्माति। पुराणानुसारेण प्रकृतिपुरुषौ न स्तो भिन्नतत्त्वे, प्रत्युत तौ द्वावपि ब्रह्मप्रेरितावेव स्वकीयकार्यसम्पादने समर्थौ भवतः। अनयोर्द्वयोरप्यस्ति ब्रह्माध्यक्षं यत्प्रेरणयाऽनयोः कार्यकर्तृत्वं स्फुरति।

सांख्यदर्शने सृष्टेर्विकासः प्रकृतिपुरुषयोर्द्वयोः पारस्परिकसंयोगस्य परिणतं फलमस्ति। सांख्यदर्शनानुसारेणेमौ द्वावप्यनादी नित्यौ च स्वीकृतौ स्तः, किन्तु पुराणेषूभावपीमौ विष्णोर्द्वे रूपे अभिमते स्तः। अनयोरुत्पत्तिर्विष्णुसत्तायामेवाधारितास्ति। विष्णुपुराणं स्पष्टं निर्दिशति यद् विष्णोर्निरुपाधिकात् स्वरूपात् प्रधानपुरुषात्मकं रूपद्वयमाविर्भवति। भगवतो

विष्णोः कालात्मकरूपद्वारेमौ द्वावपि सृष्टिसमये संयुक्तौ प्रलयदशायां च वियुक्तौ भवतः। भगवान् विष्णुः कालशक्तिद्वारैव सृष्टिप्रलयौ विधत्ते—

विष्णोः स्वरूपात् परतो हि ते द्वे रूपे प्रधानं पुरुषं च विप्र !
तस्यैव तेऽन्येन धृते वियुक्ते रूपान्तरं तद् द्विज कालसंज्ञम् ॥ १।२।२४ ।

अपि च प्रलयानन्तरं सर्गकाले समुपस्थिते, विश्वरूपः सर्वव्यापी सर्वभूतेश्वरः परमेश्वरः स्वेच्छया प्रधाने पुरुषे च प्रविश्य, यथाऽक्रियाशीलोऽपि गन्धः स्वसन्निधिमात्रेण मनः क्षोभयति, तथैव स्वसन्निधिमात्रेण प्रधानं पुरुषं च सर्गाय प्रेरयति—

प्रधानपुरुषौ चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।
क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥ १।२।२६ ।
यथा सन्निधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते ।
मनसो नोपकर्तृत्वात् तथासौ परमेश्वरः ॥ १।२।३० ॥

एवं शिवपुराणस्य वायवीयसंहितायां पूर्वार्द्धे परमेष्ठिन आज्ञया प्रधानात् सृष्टिः प्रतिपादितास्ति—

प्रभातायां तु शर्वर्यां प्रधानपुरुषावुभौ ।
प्रविश्य क्षोभयामास मायायोगान्महेश्वरः ॥ ६।२२ ।
ततः पुनरशेषाणां भूतानां प्रभवाव्ययात् ।
अव्यक्तादभवत् सृष्टिराज्ञया परमात्मनः ॥ ६।२३ ।

अपि च कूर्मपुराणस्य पूर्वार्द्धे परमेश्वरः प्रकृतिपुरुषयोः क्षोभकः स्वीकृतोऽस्ति—

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्याशु महेश्वरः ।
क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ॥ ४।१३ ।

किञ्च वायुपुराणेऽपीश्वराधिष्ठितमेव प्रधानं स्थावरजङ्गमात्मकं जगन्निर्मातीत्युक्तम्—

प्रधानं गुणवैषम्यात् सर्गकाले प्रवर्तते ।
ईश्वराधिष्ठितात् पूर्वं तस्मात् सदसदात्मकम् ॥ १।५।२२ ।

अग्निपुराणेऽपि सर्गकाले भगवतो विष्णोः प्रेरणया प्रकृतिपुरुषद्वारा महत्तत्त्वादीनामाविर्भाव उक्तः—

ब्रह्माव्यक्तं सदाग्रेऽभून्न खं रात्रिदिनात्मकम् ।
प्रकृतिं पुरुषं विष्णुः प्रविश्याक्षोभयत् ततः ॥
सर्गकाले महत्तत्त्वमहङ्कारस्ततोऽभवत् । १७।२ ।

गरुडपुराणे प्रलयानन्तरं सर्गसमये परमात्माऽव्यक्तादिक्रमेण जगन्निर्मातीति स्पष्टमुक्तम्—

शतवर्षं हरिः शेते सृजत्यथ दिनागमे।
अव्यक्तादिक्रमेणैव व्यक्तीभूतं चराचरम्॥ २२४।१२।

श्रीमद्भागवते तु—

अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः।
समन्वेत्येष सत्त्वानां भगवानात्ममायया॥ ३।२६।१८।
दैवात् क्षुभितधर्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान्।
आधत्त वीर्यं सासूत महत्तत्त्वं हिरण्मयम्॥ ३।२६।१९।

महाभारतस्य शान्तिपर्वणि प्रकृतेः परात् सनातनाद् नारायणात् पुरुषादिक्रमेण सृष्टिः प्रतिपादिता—

नारायणो जगन्मूर्तिरन्तरात्मा सनातनः।
प्रकृतेः परतो नित्यमिन्द्रियैरप्यगोचरः॥
स सिसृक्षुः सहस्रांशादसृजत् पुरुषं प्रभुः। १८२।११।

तथा च प्रचलितसांख्यदर्शने प्रकृतिपुरुषावुभावप्यन्तिमे तत्त्वे मन्येते, परं पौराणिक-सांख्ये तयोरुपरीश्वरस्यापि सत्ता स्वीक्रियते। यथोपनिषत्सु प्रकृतिपुरुषाभ्यां परमपि ब्रह्मणः सत्तास्वीकारात् सेश्वरस्य सांख्यस्य विवेचनं कृतमस्ति, तथैव पुराणेष्वपि सेश्वरस्यैव सांख्यस्य निरूपणं विद्यते, किन्तु सांख्यकारिकाणां वर्णितं सांख्यं निरीश्वरमेवास्ति। एतन्नये सृष्टिकार्ये नेश्वरस्य काप्यावश्यकतास्ति। यथा मानवशरीरे स्वभावतो नखलोमादीन्युत्पद्यन्ते, तथैव प्रकृतेः समस्तं जगज्जायते। ईश्वरकृष्णस्य विचारे प्रकृतिरेव निखिलं प्रपञ्चं निर्माति। तस्याः कृते तदर्थं कस्यापि प्रेरणाय नास्त्यावश्यकता।

महामुनेः कपिलादारभ्य वार्षगण्यपर्यन्तं सांख्यदर्शनस्य सर्वे आचार्या ईश्वरवादिन आसन्, किन्तु निरीश्वरस्य सांख्यस्य परम्परा, ईश्वरकृष्णकृतसांख्यकरिकात एवोपलभ्यते। मन्ये वसुबन्धुप्रभृतीनां बौद्धविदुषां निरीश्वरवादेन प्रभावित ईश्वरकृष्णः प्राचीनं सेश्वरं सांख्यमभिनवरूपेण परिवर्त्य निरीश्वरवादाय प्रश्रयं दत्तवान्। अत एव तेन सांख्यकारिकायां प्रकृतिपुरुषावन्तिमे तत्त्वे मत्वा तत्त्वानां विवेचनं कृतम्, न च तयोरुपरि परमेश्वरस्य सत्ता स्वीकृता।

परमैतिहासिकं पौराणिकं सेश्वरं सांख्यं प्रकृतिपुरुषयोः संयोगार्थमीश्वरस्यावश्यकता-मनुभवति। तन्मते पुष्करपलाशवन्निर्लेपस्य निरीहस्य पुरुषस्याचेतनायाश्च प्रकृतेः स्वयं संयोगो

न भवितुमर्हति । अतस्तयोरुपरीश्वरसत्तास्वीकार आवश्यकः । यथाऽयस्कान्तस्य सम्मुखे जडेऽपि लौहे गतिरुत्पद्यते, तथैव पुरुषसन्निधानमात्रेणाचेतनायामपि प्रकृतौ चैतन्यमुपजायते । येन सचेतना इव सा जगतः सृष्टौ प्रवर्तते । तथा चोक्तं स्वयमेव तया—

जडाहं तस्य संयोगात् प्रभवामि सचेतना ।
अयस्कान्तस्य सान्निध्यादयसश्चेतना यथा ॥
यावत् संजायते किञ्चित् सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तद् विद्धि भरतर्षभ ॥

तथा च चित्सत्तायाः प्रभावादेव जडापि प्रकृतिः सचेतना भूत्वा सृष्टिं विदधातीति निश्चप्रचम ।

एवं पुराणेषु सांख्यदर्शनस्य व्यापकः प्रभावो विलोक्यते । पुराणानामनुशीलनेन स्पष्टं प्रतीयते यत् तत्र सांख्यप्रक्रियाया बहुश आश्रयणं कृतमस्ति । अग्निकूर्मविष्णुवायुश्रीमद्भागवतादिपुराणानां तत्तदध्यायेषु सृष्टिप्रलययोर्वर्णनावसरे सांख्यप्रक्रियायाः प्रचुरः प्रभावः परिलक्ष्यते। सांख्येन प्रचुरं प्रभावितापि पौराणिकी सृष्टिस्तस्याक्षरशः पालनं न करोति । सांख्यं हि प्रकृति-पुरुषौ मूले तत्त्वे स्वीकरोति, परन्तु पुराणदृष्ट्या सर्गादावुभावपीमौ परमात्मन एवोत्पद्येते, प्रलयदशायां च तत्रैव प्रविलीयेते । तथा चोक्तं विष्णुपुराणे —

प्रकृतिर्या मयाख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।
पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि ॥ ६।४।३९ ।
परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः ।
विष्णुनामा स देवेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥

एवं सांख्यमाधारं मन्यमानापि पौराणिकी सृष्टिरलौकिकतामण्डितैवास्ते ।

पुराणानि सन्ति भारतीयसंस्कृतेः समस्तानां च विद्यानामाकरस्वरूपाणि । तत्र स्थाने स्थाने प्रसङ्गवशाद् दार्शनिकतत्त्वानामपि विवेचनं सरलया सरण्या प्रस्तुतमस्ति । पुराणान्यनेकै रूपैर्भासमानस्य प्रपञ्चस्य मूले एकस्य सर्वशक्तिसम्पन्नस्य सर्वैश्वर्यसनाथस्य तत्त्वस्य सत्तां स्वीकुर्वन्ति, येन समस्तमिदं विश्वं व्याप्तमस्ति । तदेव तत्त्वं विष्णुनारदीयादिपुराणेषु भगवान् विष्णुः श्रीमद्भागवतब्रह्मवैवर्तादिपुराणेषु भगवान् श्रीकृष्णः, वायुकूर्मशिवस्कन्दादिपुराणेषु शिवः, देवीभागवतमार्कण्डेयादिषु च शक्तिरस्ति । ज्ञानिनां कृते स्यान्नाम भगवतो निर्गुणं

स्वरूपं मान्यम्, परन्तु साधारणमानवानां कृते तूपास्यदेवस्य सगुणं रूपमेवोपादेयं ग्रहणीयं स्पृहणीयं च पुराणानामभिमतमस्ति। "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह",

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता, पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः।
स वेत्ति सर्वं न च तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्॥
—श्वे० ३०४।१६

इत्यादिना वेदेष्वग्राह्यरूपेण वर्णितं निराकारं ब्रह्म पुराणेषु।

तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदार्युदायुधम्।
श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं पीताम्बरं सान्द्रपयोदसुन्दरम्॥ १०।३।६।
महार्हवैदूर्यकिरीटकुण्डलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुन्तलम्।
उद्दामकाञ्च्यङ्गदकङ्कणादिभिर्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत॥
—श्रीमद्भागवते १०।३।१०।

इत्यादिना सगुणरूपेणाविर्भूय प्रत्यक्षगोचरीभवति। यत्र वेदेषु ब्रह्म एकमद्वितीयं चोपदिष्टमस्ति, तत्र पुराणानि विविधानां देवानां देवीनां चोपासनां स्वीकृत्य सर्वेषां गौरवं गायन्ति। पुराणानुसारेण मूलतत्त्वनाम्नो भिन्नत्वेऽपि तस्य मौलिकस्वरूपे विभेदो नास्ति।

विभिन्नदर्शनेषु जगत्कर्तृत्वस्वरूपं विभिन्नमभिमतमस्ति। यथा न्यायदर्शनं वैशेषिकदर्शनं चेश्वरं जगत्कर्तारमङ्गीकुरुतः। योगदर्शनं सेश्वरसाख्यं च पुरुषविशेषमेव संसारोत्पादकं स्वीकुरुतः। निरीश्वरसांख्यमते प्रकृतिरेव कर्त्री, पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः। वेदान्तदर्शनं तु ब्रह्मण एव विवर्तं जगदिति मनुते। वेदान्तदर्शनस्य ब्रह्म श्रीमद्भगवद्गीतायाः पुरुषोत्तमः, श्रीमद्भागवतस्य श्रीकृष्णश्चैकमेव परमं तत्त्वमस्ति। तथा चोक्तं श्रीमद्भागवते—

वदन्ति तत् तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम्।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते॥ १।२।११।

भगवत्स्वरूपसाक्षात्कारमन्तरा न किमप्यस्ति वास्तविकं सुखकरं तत्त्वम्। तदुपलब्धये श्रीमद्भागवते भगवता श्रीकृष्णेनोद्धवाय प्रधानतया त्रीणि साधनानि निर्दिष्टानि—ज्ञानं भक्तिः निष्कामकर्म च।

योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित्॥ ११।२०।६।

अत्र ज्ञानपदेन निःश्रेयसाधिगमाय साधनभूताः सर्वेऽपि ज्ञानप्रकारा गृह्यन्ते। कर्मपदेन कैवल्योपलब्धेः कर्मकाण्डान्तर्गताः सकलाः प्रकाराः स्वीक्रियन्ते। भक्तिपदेन श्रवणकीर्तनप्रभृतयो निखिलाः प्रकारा अभिप्रेयन्ते। तथा च मुक्त्यर्थं दर्शनभेदेन प्रोक्तानां समेषामुपायानां संग्रहोऽत्र

सम्पादित एव । एतेषु त्रिषु साधनेषु ज्ञानस्य कृपाणधारासमत्वेन सर्वसुलभत्वाभावाद् निष्काम-कर्मणश्च कष्टसाध्यत्वाद् भगवद्भक्तिरेव सर्वसाध्या सुगमा सुलभा निःश्रेयसकरी च प्रतीयते। मानवानां कल्याणाय सत्ययुगादौ ज्ञानवैराग्ययोर्मोक्षसाधकत्वेऽपि कलियुगे भक्तेरेव प्राधान्य-मस्ति । तदुक्तं पद्मपुराणीयश्रीमद्भागवतमाहात्म्ये—

सत्यादित्रियुगे बोधवैराग्यौ मुक्तिसाधकौ ।
कलौ तु केवलं भक्तिर्ब्रह्मसायुज्यकारिणी ॥२।४।

भक्तौ न तपस आवश्यकता, न वेदाध्ययनमनिवार्यमस्ति, न च योगानुष्ठानमपेक्षितमस्ति, न वा ज्ञानमनिवार्यतया कारणमस्ति, किन्तु भगवत्यनन्यानुरागमात्रमेवापेक्षितं विद्यते । तथा चोक्तं पद्मपुराणे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये—

न तपोभिर्न वेदैश्च न ज्ञानेन नापि कर्मणा ।
हरिर्हि साध्यते भक्त्या प्रमाणं तत्र गोपिकाः ॥२।१८।

वस्तुतो मार्गत्रयव्यतिरिक्तो नान्यः कोऽपि पन्था विद्यते येन स्वीयपरमप्रेमास्पदाच्चिर-सुहृदो भगवतो वियुक्तोऽनन्येभ्यः कालेभ्योऽनन्तासु योनिषु बम्भ्रम्यमाणो जन्मजरामरणानाम-वर्णनीयक्लेशपरम्परां सहमानो जीवेऽनन्तानन्दमयस्य करुणावरुणालयस्य प्रभोश्चरणसरसीरुहमधि-गन्तुमर्हेत् ।

यथाऽक्षिविहीनाः पक्षिशावकाः प्रतिक्षणं मातरं प्रतीक्षन्ते, बुभुक्षिता वत्सा मातुर्दुग्धं पातुमातुरा भवन्ति, यथा वा वियोगिनी वनिता प्रवासिनं प्रियतमं परिरब्धुमुत्कण्ठिता भवति, तथैव स्वाराध्यदेवं भगवन्तं द्रष्टुं भक्तानां हृदयं विह्वलं भवति । तदुक्तं श्रीमद्भागवते—

अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः ।
प्रियं प्रियेव व्युषितं विषण्णा मनोऽरविन्दाक्ष ! दिदृक्षते त्वाम् ॥६।११।२६।

वाञ्छाकल्पतरुर्भगवान् भक्तानां मनोरथानवश्यं पूरयति । भगवतः श्रीकृष्णस्य सन्देश-मादाय वृन्दावनमुपगम्य तत्र तद्वियोगविह्वलानां गोपीनामपूर्वं प्रेम पर्यालोच्य, उद्धवस्य मनसि शङ्काऽजायत यत् किं भक्तानपि त्यजति भगवान् ? इति । सर्वज्ञो भगवान् श्रीकृष्ण इमामुद्धवशङ्का-मपनेतुमेव तेन सह कुब्जागृहे गत्वा प्रादर्शयद् यद् यदाहं भक्तिमतीं कुब्जामपि न परित्यजामि, तदा परमभक्तानां गोपीनां परित्यागं कर्तुं कथमहं शक्नुयाम् । तथा चोक्तं गर्गसंहितायाम्—

सौरन्ध्रीमपि संत्यक्तुमहं शक्तोऽस्मि नोद्धव ।
किमुत व्रजलोकांस्तानिति व्यञ्जनिमामगात् ॥५।३।

श्रीमद्भागवतानुसारेण केवलं शारीरिकं सान्निध्यं सान्निध्यं नास्ति, किन्तु मनसं एव मुख्यं सान्निध्यमपेक्षितम्। यत्र हार्दिकं प्रेम विद्यते तत्रैव सान्निध्यमस्ति। प्रेम विना शारीरिकं सान्निध्यं व्यर्थमेवास्ति। परमभक्तानां गोपीनां हृदयेषु श्रीकृष्णविषयकं सत्यं प्रेमासीत्। अतस्तत्र सत्यं सान्निध्यमप्यासीत्। संयोगापेक्षया वियोगेऽधिकं मानसं सान्निध्यं जायते, यतो हि संयोगे प्रियतमसान्निध्यं सीमितं भवति, किन्तु वियोगे सर्वदैव प्रियतमस्य स्मरणं चिन्तनं दर्शनेच्छा च जायते। दूरे वर्तमानस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य हृदये गोपिका आसन्, तासां हृदये च सोऽहर्निशं विराजमान आसीत्। अत एव निरन्तरं परमप्रेमास्पदभगवच्चिन्तया निर्धूतसकलकल्मषाणां श्रीकृष्णप्रेमपयोधिनिमग्नानां गोपिकानां हृदयपटले प्रसृतमपूर्वं प्रेम पर्यालोच्य तासां चरण-सरोरुहरेणुकणस्पृहया वृन्दावनस्थानां गुल्मलतौषधीनां मध्ये किमपि जन्म वाञ्छता ज्ञानिनाप्युद्धवेन प्रेमगद्गदया वाचाऽवोचि—

आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृन्दावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम्।
या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमार्ग्याम्॥

(श्रीमद्भागवते १०।४७।६१)

भगवता श्रीकृष्णेनापि लोकोत्तरं गोपीनामनुरागमालक्ष्य स्पष्टं प्रोक्तम्—

श्रीकृष्णसमर्पितप्राणाभिः गोपिकाभिर्लोकलज्जां कुलमर्यादां गार्हस्थ्यधर्मं चापि परित्यज्य भगवन्तं श्रीकृष्णमानन्दकन्दसच्चिदानन्दस्वरूपं परं ब्रह्म ज्ञात्वा तस्य परमपवित्रे प्रेमपयोधौ स्वीया जीवननौका सनिर्भयं प्रवाहिता।

न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः।
या मा भजन् दुर्जरगेहशृङ्खलाः संवृश्च्य तद्वः प्रतियातु साधुना॥१०।३२।२२

उद्धवं च वृन्दावने प्रहिण्वता भगवता श्रीकृष्णेन स्वयमेवोक्तम्—

गच्छोद्धव ! व्रजं सौम्य पित्रोर्नौ प्रीतिमावह।
गोपीनां मद्वियोगाधिं मत्सन्देशैर्विमोचय॥१०।४६।३।
ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिकाः।
मामेव दयितं प्रेष्ठमात्मानं मनसा गताः॥
ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान् बिभर्म्यहम्॥१०।४६।४।
मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे दूरस्थे गोकुलस्त्रियः।
स्मरन्त्योऽङ्ग विमुह्यन्ति विरहौत्कण्ठ्यविह्वलाः॥१०।४६।५।

धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथञ्चन ।
प्रत्यागमनसन्देशैर्बल्लव्यो मे मदात्मिकाः ॥१०।४६।६।

भगवान् भक्तानां हृदयेषु जायमानानहङ्काराङ्कुराँश्छित्त्वा भक्तमनांसि नूनं निर्मलानि कुरुते । यदा भगवान् श्रीकृष्णो गोपीरभिमानवतीर्ज्ञात्वा तन्मानमर्दनाय रासमध्य एव ताः परित्यज्यान्तर्हितो जातस्तदानीं ताः श्रीकृष्णविरहे व्याकुलास्तच्चिन्तया तन्मयतामवापुः । तस्य तास्ता लीलाश्चानुचक्रुः—

इत्युन्मत्तवचोगोप्यः कृष्णान्वेषणतत्पराः ।
लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः ॥१०।३०।१४।

तद्विस्मरणाद् व्याकुलतेति नारदसूत्रानुसारेण यदा भक्तस्य चेतो भगवतोऽसान्निध्याद् घोरामशान्तिमनुभवति, तदा भक्तेरुत्कर्षो जायते । यथा पतिप्राणायाः पतिव्रतायाः पत्युरसान्निध्ये प्रेमतीव्रत्वं भजते तथैव प्रेमपात्रे चक्षुर्विषयातिक्रान्ते प्रेमासक्तस्य भक्तस्य हृदयं विरहयन्त्रणा-व्याकुलं जायते । भक्तहृदयादुद्वेलितो विरहाग्निरहर्निशं भक्तहृदयकाननं दन्दह्यते । "तीव्रसंवेगा-नामासन्नः" इति योगसूत्रद्वारा महर्षिणा पतञ्जलिनाप्येतदेवानुमोदितम् । श्रीमद्भागवते भगवता श्रीकृष्णेनापि गोपीनां विरहमत्त्वं स्पष्टमुद्घुष्टम् । गोपीनां प्रचुरं प्रेम पर्यालोच्यापि मध्ये मध्ये श्रीकृष्णतिरोधानकारणमेतदेव यद् विरहे न्यूनमपि प्रेमाधिक्यमवाप्नुयाद्, येन गोप्यो मोक्षप्रदं पूर्णं प्रेमाधिगच्छेयुः । तासां परिपूर्णप्रेममार्गे जायमानानामन्तरायाणां विरहाग्निना दहनमत्या-वश्यकम् । अत एव भगवतो विरहे गोपीभिर्महती यन्त्रणानुभूता—

अन्तर्हिते भगवति सहसैव व्रजाङ्गनाः ।
अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपम् ॥१०।३०।१।

गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता विचिक्युरुन्मत्तकवद् वनाद् वनम् ।
पप्रच्छुराकाशवदन्तरं बहिर्भूतेषु सन्तं पुरुषं वनस्पतीन् ॥१०।३०।४।

अतोऽतिदुर्लभं मानवशरीरमासाद्य योऽहर्निशं भगवच्चरणचिन्तनपरायणः सन् संसार-सागरादात्मानमुद्धर्तुं न प्रयतते स श्रीमद्भागवते आत्महा प्रोक्तः—

नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।
मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा ॥११।२०।१७।

श्रद्धया भगवच्चरणाश्रयाणां भागवतानां सर्वा आपत्तयो दूरीभवन्ति । गोपदमिवेमं संसारसागरमनायासेन समुत्तीर्य ते परमं पदं लभन्ते—

समाश्रिता ये पदपल्लवप्लवं महत्पदं पुण्ययशो मुरारेः ।
भवाम्बुधिं वत्सपदं परं पदं पदं पदं यद् विपदो न तेषाम् ॥१०।१४।५८।

तीव्रतपसा महर्षिणा गोतमेन शप्ता शिलीभूताऽहल्या भगवतो रामस्य चरणारविन्दरजः-स्पर्शसञ्जातचेतना सती भगवद्दर्शनप्रेम्णा पुलकितसर्वाङ्गी हर्षाश्रुनयना गद्गदया वाचा भगवन्तं राजीवलोचनं श्रीरामचन्द्रं स्तौत्यध्यात्मरामायणे—

अहो कृतार्थास्मि जगन्निवास ते पादाब्जसंलग्नरजःकणादहम् ।
स्पृशामि यत् पद्मजशङ्करादिभिर्विमृग्यते रन्धितमानसैः सदा ॥१।५।४३।

यस्य भगवतश्चरणारविन्दान्निर्गता सकलकलुषहारिणी भवभयभञ्जिनी भव्या भगवती भागीरथी भुवनत्रयं पवित्रयति, स यदि पुरातनपुण्यकर्मोदयाद् दृष्टिगोचरः स्यात्, तर्हि ततोऽधिकं किमपि सौभाग्यं न भवति । तत्रैव तयोक्तम्—

यत्पादपङ्कजपराग - पवित्रगात्रा
भागीरथी भवविरिञ्चिमुखान् पुनाति ।
साक्षात् स एव मम दृग्विषयो यदास्ते
किं वर्ण्यते मम पुरातनभाग्यमेतत् ॥१।५।५४।

भक्त्या भक्तो यावत् पुलकिताङ्गो द्रवीभूतमानसो विगलितानन्दाश्रुर्न भवति तावदान्तरिकीं पवित्रतां नासादयति । यथा समाधिद्वारा चेतसः समताधिगमाद् मानसिको वैषम्यभावः समूलमपसरति, तथैव भगवद्भक्त्या परमानन्दसम्बन्धसत्त्वात् पापराशिः प्रणश्यति । धर्मशास्त्रानुसारेण प्रबलं पापकर्म प्रचुरेण प्रायश्चित्तेनापनोद्यते । अतस्तत्तत्स्मृतिषु पातकमहापातकोपपातकातिपातकानां पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तव्यवस्था निर्धारितास्ति । परं भक्तेरयमसाधारणो महिमा यत् सामान्ययाऽपि भक्त्या महोग्राण्यपि पापानि प्रणश्यन्ति । भगवद्भक्तिमासादयितुं विचारकाठिन्यं योगपरिश्रमं ज्ञानशक्तिशालित्वं किमपि नापेक्षितम् । तदर्थं केवलं भगवन्तं प्रत्यनन्यानुराग एवापेक्षितोऽस्ति । भगवद्भावभावितो भक्तः किमाचारः कीदृगधिकारः किंश्रेणीकः किंजातीयः कोऽपि कथं न स्याद्, यदि जन्मान्तरीयार्जितपुण्यपुञ्जप्रभावात् तस्य चेतसि भगवदनुरागोदयो जायेत, तर्हि तं भक्तेः पथश्च्यावयितुं न कोऽपि समर्थः स्यात् । अतः स्वयमेव भगवता गीतायां प्रोक्तम्—

मां हि पार्थ ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥९।३२।

अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥९।३०।

परमकृपालुः समदर्शी भगवान् समस्तानपि भक्तान् समानयैव दृशा पश्यति। भगवद्भक्तौ सर्वेऽपि समानाः सन्ति—

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥९।२९।

नवधाभक्तिवर्णनप्रसङ्गे भक्तिरसामृतसिन्धौ श्रीरूपगोस्वामिना नवानामपि वैधीभक्तीनामेकैकमुदाहरणं प्रदर्श्य सर्वासां फलं भगवच्छ्रीकृष्णपदारविन्दप्राप्तिरेव प्रतिपादिता—

श्रीविष्णोः श्रवणे परीक्षिदभवद् वैयासकिः कीर्तने
प्रह्लादः स्मरणे तदङ्घ्रिभजने लक्ष्मीः पृथुः पूजने।
अक्रूरस्त्वभिवादने कपिपतिर्दास्येऽथ सख्येऽर्जुनः
सर्वस्वात्मनिवेदने बलिरभूत् कृष्णाप्तिरेषां फलम् ॥

पुराणानुसारेण भगवती भक्तिर्भक्तान् दुःखबहुलादस्मात् संसारसागराद् आनन्दपूर्णपरिस्थितौ समुपस्थापयतीतीदमेकमात्रं सुगमं साधनं निर्दिष्टमस्ति। तत्त्वस्यास्य प्रतिपादनं तु प्रतिपुराणं प्राप्यत एव। अथापि पुराणमूर्धन्ये सर्ववेदान्तसारे वैष्णवकुलतिलके श्रीमद्भागवतमहापुराणे भक्तितत्त्वस्य सर्वाङ्गीणं विश्लेषणं प्रस्तुतमस्ति। तदनुसारेण प्रेमपयोधावखिलात्मनि सकलरसामृतसिन्धौ भगवति संसक्तया भक्त्या समः कल्याणकारी कश्चिदन्यो मार्गो नास्ति—

न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि।
सदृशोऽस्ति शिवः पन्था योगिनां ब्रह्मसिद्धये ॥३।२५।२९।

समाधिसुखस्येव भक्तिसुखस्यापि स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वाद् भक्तियोगोऽपि परमपुरुषार्थोऽभिप्रेतः। अत एव जीवनमुक्तानामपि ज्ञानिनां श्रीमद्भागवते भक्तिरावश्यकत्वेन प्रतिपादिता—

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥१।७।१०।

अत एवाद्रुतचित्तस्य निर्वेदपूर्वकं तत्त्वज्ञानं द्रुतचित्तस्य च भगवत्कथाश्रवणादिश्रद्धापूर्विका भक्तिरिति द्वयमुपात्तम्—

तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता।
मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥११।२०।९।

भक्तिस्तावद् द्विविधा गौणीपराभेदात्। गौणी पुनर्द्विधा—वैधी रागात्मिका च। तत्र वैधी नवधा। रागात्मिका एकधा, परा च चतुर्दशधा विभज्यते। द्विविधापि साधनावस्थायां गौणी, सिद्धावस्थायां च पराभिधीयते। गौण्या भक्तेरङ्गसाधनद्वारा साधकोऽभ्यासवृद्धिं कुर्वाण आत्मानं जगत् परमेश्वरं पृथक् पृथग् निभालयति। अवसानेऽभ्यासपूर्णतायां सत्यां भक्तिपारावारे निमग्नो द्वैतभावरहितो भक्तः सर्वत्रैव स्वकीयं प्रियतमं परमेश्वरमेवावलोकयति। इयमेव भक्तेरद्वैतावस्था परा भक्तिरुच्यते। अस्यामवस्थायां भक्त आनन्दमयं परमात्मानं परिपश्यन् परमानन्दसागरे निमज्जति। तथा चोक्तं श्रीमद्भागवते—

तदा पुमान् मुक्तसमस्तबन्धनः
तद्भाव-भावानुकृताशयाकृतिः।
निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा
भक्तिप्रभावेण समेत्यधोक्षजम्॥७।७।३६।
अधोक्षजालम्भमिहाशुभात्मनः
शरीरिणः संसृतिचक्रसातनम्।
तद् ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधा-
स्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरम्॥७।७।३७।

यथाग्निना सुवर्णं निर्मलं सत् स्वीयं स्वाभाविकं स्वरूपं प्रतिपद्यते, तथैव जीवोऽपि भगवद्भक्त्या मलिनसंस्कारपरिच्युतोऽध्यात्ममार्गेऽग्रेसरन् स्वकीयं वास्तविकं स्वरूपमासादयेत्।

परमात्मनः स्वरूपज्ञानं परा भक्तिश्चैकमेव तत्त्वम्। तटस्थस्वरूपभेदेन ज्ञानं द्विविधम्। तटस्थे ज्ञाने ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपिणी त्रिपुटी तिष्ठति। दशायामस्यां ज्ञेयस्य परमात्मनः, ज्ञातुः साधकस्य, ज्ञानरूपव्यापारस्य च सत्त्व एवात्मन उपलब्धिर्जायते, किन्तु स्वरूपज्ञानदशायां ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपिण्यास्त्रिपुट्याः पूर्णतो विलयेनैकमात्रमद्वितीयं सच्चिदानन्दस्वरूपं परं ब्रह्मैवावशिष्यते। सच्चिदानन्दभावनिमग्नचेताः साधको भक्तः प्रकृष्टायामस्यां दशायां सर्वत्रैवानन्दरूपस्य परमात्मनः साक्षात्कारं कुर्वन् तमेवाद्वैतभावमधिगच्छति।

यथा ब्रह्मसद्भावस्योदयेन स्वरूपज्ञाने जाते कार्यकारणब्रह्मणोरैक्याद् अद्वैतभाव उदेति, तथैव पराया भक्तेरुदयेन भक्तः केवलं परमात्मानमेवानुभवति, न तद्धृदयेऽपरः कश्चन पदार्थः परिस्फुरति। तदानीं भक्तः कार्यब्रह्मस्वरूपं जगत्प्रपञ्चं कारणब्रह्मस्वरूपे परमात्मन्येव विलीनमनुभवति। दशायमत्र जलाशये जलबिन्दुरिव भक्तमानसं रससागरे परमात्मनि विलीयैक-

रूपतां प्रतिपद्यते। तदानीं साधकस्य चेतसि ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किमप्यवभासते। अस्यामेव परिस्थितौ तत्त्वमस्यादिमहावाक्यानां भवति चरितार्थता।

पराया भक्तेर्दशायां स्वरूपज्ञानस्याविर्भावे तटस्थज्ञानस्य लयो जायते। वैधीरागात्मिकाभ्यां भक्तिभ्यां सह तटस्थज्ञानस्य परया च भक्त्या स्वरूपज्ञानस्यास्ति सम्बन्धः। वैधीरागात्मिकयोर्ध्यातृध्येययोः सम्बन्धः पृथक् पृथक् तिष्ठति। परायाश्च भक्तेर्दशायां स्वरूपज्ञानस्योदयेन सर्वत्राद्वितीयं सच्चिदानन्दं ब्रह्मैवावभासते। तदानीं ध्यातृध्येययोरेकत्वेन साधकः स्वस्वरूपे एव तिष्ठति। यावत् तटस्थापरनामकं द्वैतज्ञानं तिष्ठति तावद् द्रष्टृदृश्ययोर्भेदो जायते। यदा च स्वरूपज्ञानमुदेति, तदा द्वैतभावे विनष्टे साधकोऽद्वितीयपरब्रह्मभाव एव तिष्ठति। इयमेव परा भक्तिः भक्तैः काम्यते, इयमेव हि जीवनमुक्तावस्था प्रोच्यते।

अतो दार्शनिकतत्त्वज्ञानोदयेन यत् फलमवाप्यते, तत् फलं परया भक्त्यापि प्राप्यत इति निर्विवादं 'रसो वै स रसं लब्ध्वा ह्यानन्दी भवति' इति श्रुत्यनुसारेण भगवतो रसरूपत्वाद् ब्रह्मानन्दप्रदायिनं भक्तिरसमेव द्वारीकृत्य रसरूपस्य भगवतः सान्निध्यमवाप्तुं शक्यते।

यथा पदार्थवादिनी न्यायवैशेषिकदर्शने पदार्थज्ञानद्वारा निःश्रेयसाधिगममवगमयतः, योगदर्शनं च जीवेश्वरयोरेकत्वप्रतिपादनपूर्वकं समाधिना कैवल्यपथं प्रदर्शयति, सांख्यदर्शनं तु त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिमभिलक्ष्य प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकज्ञानेन मुक्तिमार्गमुपदिशति, मीमांसादर्शनमपि वैदिककर्मभिः संस्कारशुद्धया निर्वाणोपलब्धिं निर्दिशति, वेदान्तदर्शनं वाऽद्वयब्रह्मज्ञानेन मोक्षप्राप्तिमुद्घोषयति, तथैव भगवत्सान्निध्योपलब्धिभूता भक्तिरपि भगवत्तत्त्वसाक्षात्कारद्वाराऽपवर्गद्वारमुद्घाटयतीत्यत्र नास्ति कश्चन सन्देहः। स्थावरजङ्गमात्मकेऽविशालेऽस्मिन् भूमण्डल उच्चावचेषु संख्यातीतेषूद्भिज्जस्वेदजाण्डजजरायुजेषु शरीरेषु परिभ्रमन् प्रकृतिमातुरनुकम्पया जीवः क्रमोन्नतिं लभमानोऽन्ते मानवदेहमाश्रयति। मानवशरीरमधिगत्यापि वासनाजालनिगडितो जन्ममृत्युप्रवाहेऽनारतं प्रवहन् तावद् दुःखचक्रे चङ्क्रमति, यावद् भगवद्भक्त्या आत्मसाक्षात्कारमनुष्ठायासौ न परमानन्दस्वरूपं मुक्तिपदमधिगच्छति।

भगवान् रसरूपः प्रेममयो वा, तदंशत्वाज्जीवोऽपि तदभिन्न एव, परन्त्वविवेकेन मानवः स्वीयान्तःकरणप्रेमरसं सांसारिके पुत्रकलत्रस्वजनादौ नियोजयति। तत्समागमेन सुखी तद्वियोगेन च दुःखी जाजायते। यदा जन्मान्तरीयपुण्योपचयेन मानव आत्मीयजनसम्बन्धमसारं मत्वा नैजमन्तःकरणं परमप्रेमास्पदे आनन्दघनसच्चिदानन्दरससागरे परमात्मनि प्रवाहयति,

तदा तदेव भक्तिशब्दवाच्यतां प्रपद्यते। भक्त्यैव भक्तो भगवन्तं याथातथ्येन विज्ञातुं प्रभवति। विशेषतः कलिकालेऽल्पप्राणायुर्मेधसां मानवानां भगवद्भक्तिरेवैकं सरलं सुगमं सुखसाध्यं चावलम्बनमस्ति। भक्त्या भगवतो वास्तविकं स्वरूपं विज्ञाय परमपुरुषार्थं निर्वाणपदं प्राप्तुं शक्यते। अत एवोक्तं भगवता श्रीकृष्णेन श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्॥ १८।५५।

सर्वमिदं मानवयोनावेव संभवति नान्यत्र। विधातुः सृष्टेर्वैचित्र्याद् मानव एव केवलमेतादृगस्ति, यो विचिन्त्य स्वशुभाशुभे विमोक्तुमर्हत्यात्मानं मृत्योः पाशात्। अत एव सृष्टिनिर्माणावसरे ब्रह्मदेवस्य मनुष्यनिर्माणादेव सन्तोषोऽजायत। तथा चोक्तं श्रीमद्भागवते—

सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयात्मशक्त्या
नानासरीसृपपशून् खगदंशमत्स्यान्।
तैस्तैरतुष्टहृदयः पुरुषं विधाय
ब्रह्मावलोकधिषणं मुदमाप देवः॥ ११।६।२८।

तस्मात् समवाप्य मानवशरीरं नूनं विज्ञेयमात्मतत्त्वम्। अयमेव परमः पुरुषार्थः, उत्कृष्टा सिद्धिः, श्रेष्ठा च सम्पदस्ति। अनेनैव मानवजन्मनः साफल्यम्, एतेनैव कृतार्थोऽयं लोकः, अमुनैव वसुन्धरा वस्तुतो वसुन्धरा। मानवजनिं लब्ध्वापि य आत्मज्ञानपूर्वकं मोक्षार्थं न यतते, तस्य भवति महती दुर्गतिः। तदुक्तं पूज्यपादैः श्रीशङ्कराचार्यैर्विवेकचूडामणौ—

लब्ध्वा कथञ्चिन्नरजन्मदुर्लभं
तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम्।
यस्त्वात्ममुक्तौ न यतेत मूढधीः
स आत्महा स्वं विनिहन्त्यसद्ग्रहात्॥ ४।

एतत् सर्वं श्रुतिमूलकम्—

तमेवैकं जानथ आत्मानमन्यथा वाचो
विमुञ्चथामृतस्यैव सेतुः। २।२।५।
इह चेदवेदीदथसत्यमस्ति
नो चेदवेदीन्महती विनष्टिः॥

अत एव श्रीमद्भागवते सिद्धान्तितम्—

अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।
तीव्रेण भक्तियोगेन भजेत पुरुषं परम् ॥ २।३।१० ।
यदीच्छसि परं ज्ञानं ज्ञानाच्च परमं पदम् ।
तदा यत्नेन महता कुरु गोविन्दकीर्तनम् ॥

तस्मात् सर्वदर्शनानां लक्ष्यभूता आनन्दघनसच्चिदानन्दपरमात्मतत्त्वप्राप्तिरिव भक्तिद्वारा परमतत्त्वपुरुषोत्तमप्राप्तावेव पुराणानां पर्यवसानमवसीयते —

संसारसिन्धुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षो-
नान्यः प्लवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य ।
लीलाकथारसनिषेवणमन्तरेण
पुंसो भवेद् विविधदुःखदवार्दितस्य ॥

—श्रीमद्भागवते १२।४।४०।

पातञ्जलयोगे चित्तविचारः पाश्चात्त्यमनोविज्ञानं च

डॉ० चि० त्र्यं० केङ्गे, पुण्यपत्तनीय-भाण्डारकर-प्रा० सं०-मन्दिरस्थः।

पातञ्जलयोगशास्त्रे चित्तविषये यो विमर्शो विद्यते तत्र द्विविधा दृष्टिरावश्यकी—पारमार्थिकी व्यावहारिकी चेति। पारमार्थिकदृष्ट्या चित्तस्वरूपं कीदृशं भवति, तदग्रे विचारयिष्यामः। प्रथमं तावद् व्यावहारिकदृष्ट्या मानववर्तनस्याधारभूतं गूढमिन्द्रियमिति चित्तस्य लक्षणमङ्गीकर्तुं शक्यते। वृत्तिभेदाच्चैतदेव चित्तं मनोबुद्ध्यहङ्कारादिभिः शब्दैर्व्यपदिश्यते। विविधासु भूमिषु वर्तमानं चित्तमेव मानवस्यावनत्या उन्नत्यै वा प्रभवति। तदेतच्चित्तमुच्चतरभूमिकावेशेन मानवस्योन्नत्यै कथं प्रभवेदित्येतदर्थमेव योगशास्त्रस्य प्रपञ्चः।

तत्र तावद् 'योगः समाधिः, स च सार्वभौमश्चित्तस्य धर्मः' इति यदुक्तं व्यासभाष्ये तस्योपव्याख्यानमतीवावश्यकं मन्यामहे।

सत्त्वरजस्तमोगुणानां प्रकाशक्रियास्थितिशीलानां साम्यावस्था प्रधानशब्देन व्यपदिश्यते। तदेतत् प्रधानमेव निखिलदृश्यस्य मूलं सद् द्रष्टृपुरुषसंयोगेन रजस्तमोऽभिभवात् सत्त्वोद्रेकेण पुरुषचैतन्यलब्ध्या चित्तशब्दभाग् भवति। तत एव च महदहङ्कारादिक्रमेण दृश्यरूपविस्तारः। एवं च चित्ते प्रकाशरूपिणः सत्त्वस्य प्राधान्यं वर्तते। समाधिश्च धर्म एव सत्त्वगुणस्य, किन्तु रजस्तमोभ्यां मलिने चित्ते प्रकाशावरणे सति सन्नपि समाधिश्चित्तस्य सार्वभौमो धर्मो गूढस्तिष्ठति। अत्रोदाहरणम्—भास्वरत्वं नाम सार्वभौमो रत्नस्य धर्मः। किन्तु धूल्यावरणे सति सन्नप्यसौ गूढस्तिष्ठति। यद्वा बिम्बोद्ग्राहक्षमत्वं नाम सार्वभौमो जलस्य धर्मः, किन्तु मालिन्ये सति वातोद्भवतरङ्गक्षोभे वा सति सन्नप्यसौ धर्मो गूढस्तिष्ठति। एवमेव क्लेशैर्मलिने वृत्तिभिश्च क्षुब्धे चेतसि पुरुषचैतन्यं यथावन्न प्रतिबिम्बति। अत एव च सार्वभौमोऽपि चित्तधर्मः समाधिर्नानुभूयते।

व्यवहारसौकर्याय क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धं चेति चित्तं पञ्चावस्थमभ्युपगम्यते योगशास्त्रे। न त्वेता अवस्थाः सर्वथैवान्योन्यव्यावर्त्तिका इति मन्तव्यम्। सामान्यतो जाग्रदवस्थायां स्वप्नावस्थायां वेन्द्रियद्वारा विषयेषु क्षिप्तं चित्तं क्षिप्तावस्थमित्युच्यते। सुषुप्तौ तु मोहातंवृ चित्तं मूढावस्थमित्युच्यते। तत्र क्षिप्तमपि चित्तं नहि सर्वथा सर्वेन्द्रियद्वारा क्षिप्तं भवति। अत एव च वर्तते खलु मोहांशः क्षिप्तेऽपि चेतसि। एते च द्वे अवस्थे सर्वजनसामान्ये प्रतिदिनमनु-

भूयमाने दृश्येते । विक्षिप्तावस्थाऽपि न्यूनाधिकप्रमाणेन वारंवारमनुभूयते जनैः । येषु त्वेषाऽवस्था प्राधान्यं भजते ते विक्षिप्तत्वेन मनोरुग्णत्वेन वा प्रथिता भवन्ति जनेषु । अस्यां ह्यवस्थायां क्वचिद् विशेषेण क्षिप्तं चित्तमन्यविषयेषु मूढं तिष्ठति । एते च विक्षेपा व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानीति नवोदाहृता योगशास्त्रे (१–३०)। अस्यामवस्थायामनुभूयमानोऽपि क्वाचित्कः स्थेमा न योगपक्षे वर्त्तते, विक्षेपोपसर्जनीभूतत्वात् समाधेः । एतासां तिसृणामवस्थानां स्वल्प एव विचारो वर्तते योगशास्त्रे । पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने त्वेतासामेवावस्थानां विमर्शो विद्यते । उत्तरयोरवस्थयोर्विचारस्तु नगण्य एवास्ति । अत एव च योगशास्त्रं पाश्चात्यमनोविज्ञानं च परस्परपूरके इत्येव वक्तुं समुचितं स्यात् । एतदपि च स्मर्तव्यं यत् पाश्चात्त्यमनोविज्ञानस्य प्रगत्यर्थं योगशास्त्रं नितरां सहायकं भविष्यति ।

एकाग्रनिरुद्धयोर्भूमिकयोर्वर्णनात् पूर्वं चित्तधर्मविषये किञ्चिद् विवेचनमुपयुक्तं स्यात् । पाश्चात्त्यमनोविज्ञानेऽज्ञातचित्तं (unconscious mind) नाम फ्राइड (Freud) महाभागस्य महान् क्रान्तिकारी शोध इत्यभ्युपगम्यते । रसायनशास्त्रेऽणोर्विभजनं यावद् महत्त्वपूर्णं तावदेव मनोविज्ञानेऽज्ञातचित्तस्य शोधद्वारा मनोविश्लेषणम् (Psychoanalysis) इति मन्यते पाश्चात्त्यमनोवैज्ञानिकैः । इदमज्ञातचित्तं सहस्रावधिवर्षेभ्यः पूर्वं परिचितमासीद् भारत इति स्पष्टमेव व्यासभाष्यात् । तथा चोक्तं व्यासभाष्ये —

'चित्तस्य द्वये धर्माः परिदृष्टाश्चापरिदृष्टाश्च । तत्र प्रत्ययात्मकाः परिदृष्टाः । वस्तुमात्रात्मका अपरिदृष्टाः । ते च सप्तैव भवन्त्यनुमानेन प्रापितवस्तुमात्रसद्भावाः—

निरोधधर्मसंस्काराः परिणामोऽथ जीवनम् ।
चेष्टा शक्तिश्च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिताः ॥ ३, १५।

फ्राइडादिभिः प्राधान्येन निरोधाख्य (repression) एव धर्मोऽज्ञातचित्तत्वेन प्रोक्तः । एषोऽपि च कामवासनारूपो भवतीति फ्राइडमहाभागस्य मतम् । योगशास्त्रदृष्ट्या तु निरोधस्यातिविशालं स्वरूपं भवति । कामवासनादीनामपरिदृष्टो निरोधो यथैव विक्षेपे परिणमति तथैवाभ्यासेन कृतान्निरोधात् प्रज्ञालोकोऽप्युदेति । निरोधवदेव च धर्मादयोऽप्यपरिदृष्टाश्चित्तधर्मा अज्ञातचित्तेऽवश्यमन्तर्भाव्याः ।

जन्मकाले चित्तं रिक्तकक्षवद् भवतीति पाश्चात्त्यमनोवैज्ञानिकानामभ्युपगमो नैव संमतो योगशास्त्रस्य । पूर्वजन्मकृतकर्मफलरूपे पुण्यापुण्ये तज्जनिताश्च संस्कारा वासनारूपा वर्तन्त एव, चित्ते जन्मकाले यद्यप्यपरिदृष्टास्ते तिष्ठन्ति । क्वचित् तु संभवत्यपि पूर्वजन्मस्मृतिः सहजा योगाभ्यास-

जनिता वा। पाश्चात्त्यैरपि परमनोवैज्ञानिकैः (Para-psychologists) पूर्वजन्मस्मृति-सम्बन्धीनि बहून्युदाहरणानि लब्धानि। मोहनिद्रावस्थायामपि (hypnosis) च पूर्वजन्म-स्मृतिः संभवतीति नैकप्रयोगैः सिद्धम्[१]। एवं स्थितेऽपि यदि केचन पाश्चात्त्यमनोवैज्ञानिकाः पूर्वजन्मानि नाभ्युपगच्छन्ति, तत्र तेषां खिस्तसंप्रदायविषयको दुराग्रह एव कारणमिति वक्तु-मुचितं स्यात्।

एवमेव परिणामोऽपि धर्म एव चित्तस्यापरिदृष्टः। गुणमयं हि चित्तम्। परिणामस्वभावाश्च गुणा नापरिणम्य क्षणमप्यवतिष्ठन्ते। अयं च परिणामो न कात्स्न्येंन दृष्टो भवति। एवं च परिणामोऽप्यपरिदृष्टश्चित्तधर्म इत्युच्यते। जीवनमपि धर्म एव चित्तस्य प्रतिक्षणं स्पन्दमानोऽप्य-परिदृष्टस्तिष्ठति। चेष्टाऽपि कर्मेन्द्रियाणां चित्तादेव संभवति। तस्माच्चेष्टाऽप्यपरिदृष्टेषु चित्तधर्मेषु गणनार्हा। शक्तिश्चान्तिमश्चित्तधर्मोऽपरिदृष्टो योगशास्त्रदृष्ट्या नितरां महत्त्वपूर्णः। नैकविधा हि चित्तशक्तिर्गूढा तिष्ठति। तस्या एकाग्रनिरुद्धावस्थयोरभ्यासद्वारा विकास एव योग-शास्त्रस्योद्देशः।

चित्तं हि पाश्चात्त्यगहनमनोवैज्ञानिकैः (Depth-psychologists) समुद्रस्थहिम-नगवत् (Iceberg) मन्यते। हिमनगस्यैकदशांशमात्रो भागः परिदृश्यते, नवदशांशश्चापरिदृष्ट-स्तिष्ठति। एवमेव चित्तस्यापि भूयान् भागोऽपरिदृष्ट एव तिष्ठति। स च हिमनगवदेव संकटावहो भवतीति तेषामभिप्रायः। अत एव च मनोविश्लेषणद्वारा तस्यावबोधस्तैरावश्यको मन्यते। दुर्दैववशादपरिदृष्टचित्तस्य वासनानिरोधरूप एवांशः पाश्चात्त्यमनोवैज्ञानिकानामद्य यावत् परि-चितस्तमेव चावबोधयितुं ते प्रयतनशीला दृश्यन्ते। योगशास्त्रे तु चित्तं नदीवन्मन्यते। इयं च चित्तनदी पापाय कल्याणाय च वहन्ती सत्युभयतो वाहिनीत्युच्यते। उक्तं हि व्यासभाष्ये—

"चित्तनदी नामोभयतो वाहिनी या वहति, कल्याणाय वहति पापाय च। या तु कैवल्य-प्राग्भारा विवेकविषयनिम्ना सा कल्याणवहा। संसारप्राग्भाराऽविवेकविषयनिम्ना पापवहा। तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते। विवेकदर्शनाभ्यासेन बिवेकस्रोत उद्घाट्यत इत्युभया-धीनश्चितवृत्तिनिरोधः" (१–१२)।

---

१. एतदर्थं द्रष्टव्यो निबन्धः 'Hypnosis and Memories of Previous Lives' by Amarasiri-weeraratne, The Mahā Bodhi, Vol. 75., No. 8, August, 1967, (pp. 281-284).

चित्तं हि चञ्चलस्वभावं सद् हिमनगापेक्षया नद्यैव सार्धं तुलयितुं योग्यम्। अन्यच्च, चित्तस्य गहनभागेषु (Depths) न केवलं वासनाविरोधरूपा मला एव वर्तन्ते, प्रत्युत विविधशक्तिरूपाणि रत्नान्यपीति योगशास्त्रस्याभ्युपगमोऽपि समीचीन एव। सामान्यतो हि नद्याः पृष्ठभागस्थतरङ्गवच्चित्तस्य पृष्ठभागगता वृत्तय एव ज्ञाता भवन्ति। एताश्च वृत्तयोऽन्तःस्थैः क्लेशरूपैर्मलैः क्लिष्टा मलिनाश्च तिष्ठन्ति। क्लेशाश्चाविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशरूपाः पञ्चोदाहृता योगशास्त्रे (२, ३)। एतेषां प्रसवभूमिर्ह्यविद्यैवान्ये च चत्वारः क्लेशाः प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदारासु चतसृष्ववस्थासु तिष्ठन्तीति यदुक्तं योगशास्त्रे तदपि विचारणीयम् (२, ४)। उदारक्लेशापेक्षयाऽपि विच्छिन्नाः क्लेशाः समधिकं तापकरा भवन्ति, विक्षेपजनकत्वात्। दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासाश्च विक्षेपसहभुव एव (१, ३२)। तत्प्रतिषेधार्थं चैकतत्त्वाभ्यासः स्मृतिपरिशुद्धिद्वारा प्रतिपादितो योगशास्त्रे (१, ३२; ४३)। अस्याः प्रक्रियाया ज्ञानं पाश्चात्यानां मनोविश्लेषणशास्त्रं (Psychoanalysis) मनोवैज्ञानिकचिकित्साशास्त्रम्(Psychopathology) अपि च भृशमुपकुर्यादिति मन्यामहे। अस्याधिकविचारस्तु प्रसङ्गान्तरे करिष्यते। अत्र तावदेतदेव कथ्यते यच्चित्तस्य गहनभागानां सम्यग्दर्शनार्थं क्लेशरूपाणां मलानां तनूकरणमतीवावश्यकम्। तेनैव हि वैराग्यद्वारा विषयस्रोतसः खिलीकरणं संभवति। तदनन्तरमेव च विवेकदर्शनाभ्यासेन विवेकस्रोतस उद्घाटनादेकाग्रायां निरुद्धायां चावस्थायां चित्तं क्रमेण प्रविशति।

एकाग्रावस्था हि व्यासभाष्य इत्थं वर्ण्यते—'यस्त्वेकाग्रे चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति, क्षिणोति च क्लेशान्, कर्मबन्धनानि श्लथयति, निरोधमभिमुखं करोति स संप्रज्ञातो योग इत्याख्यायते। स च वितर्कानुगतो विचारानुगत आनन्दानुगतोऽस्मितानुगत इत्युपरिष्टान्निवेदयिष्यामः' (१, १)। एकाग्रावस्थायां हि समाधिर्व्यक्तो भवति। यथाभूतः शोभनश्च पदार्थः प्रद्योततेऽस्यामवस्थायाम्। क्लेशाश्च क्रमेण क्षीयन्ते, श्लथानि जायन्ते कर्मबन्धनानि, निरोधश्च संमुखीभवति। इयं चावस्थाऽभ्याससाध्या। वशीकारसंज्ञारूपाद् वैराग्यादनन्तरमेवाभ्यासे प्रवृत्तिः संजायते। अभ्यासश्च नाम स्थितौ यत्नो यद्यपि बहुविधो विद्यते, तथापि स्थूलतो वितर्कानुगतो विचारानुगत आनन्दानुगतोऽस्मितानुगतश्चेति चत्वारस्तस्य भेदाः। तत्र वितर्कानुगतः क्रमशः सवितर्कायां निर्वितर्कायां च समापत्तौ, विचारानुगतश्च सविचारायां निर्विचारायां च समापत्तौ परिणमति। एता एव च सबीजः समाधिरित्यप्युच्यन्ते। आनन्दानुगतेऽस्मितानुगते चाभ्यासे नास्त्येवंविधो भेदः। संस्कारबीजक्षय एव चैष संभवति। तत उर्ध्वं च पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यरूपं परवैराग्यमाविर्भवति।

अभ्यासप्रक्रिया हि धारणाध्यानसमाधिक्रमा संयमशब्देनोच्यते। अस्मादभ्यासात् पूर्वं चासनप्राणायामप्रत्याहाराणां साधनमुपकारकं भवति। साधनाकाले चाहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाणां यमानां शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानां च नियमानामाचरणमावश्यकं विद्यते। एतेषां सर्वेषां सूक्ष्मविचारो नात्र शक्यः। तस्माद् दिङ्मात्रमिदं द्रष्टव्यम्। अभ्यासेन हि निर्मलीकृतायां चित्तनद्यां शक्तिरत्नानि दृग्गोचरीभवन्ति। संयमजयाद्धि प्रज्ञालोको जायते। इयं हि योगजा प्रज्ञाऽध्यात्मप्रसादाल्लौकिकप्रज्ञातो विशिष्टा सत्यृतम्भरेत्युच्यते। प्रज्ञोदयानन्तरमपि सावधानता साधकस्य नितरामावश्यकी। प्रज्ञालोकस्य भूमिषु विनियोग एवोन्नत्यै भवति। अन्यथा हि व्युत्थाने सिद्धिवद्भासमाना अपि शक्तयः समाधावुपसर्गा भवन्ति, भ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वादींश्च विक्षेपाञ्जनयित्वा विक्षिप्तावस्थां नयन्ति साधकम्। उक्तं हि (३, ६) व्यासभाष्ये—"तस्य संयमस्य जितभूमेर्याऽनन्तरा भूमिस्तत्र विनियोगः। न ह्यजिताधरभूमिरनन्तरभूमिं विलङ्घ्य प्रान्तभूमिषु संयमं लभते। तदभावाच्च कुतस्तस्य प्रज्ञालोकः? ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमिकस्य च नाधरभूमिषु परचित्तज्ञानादिषु संयमो युक्तः। कस्मात्? तदर्थस्यान्यत एवावगतत्वात्। भूमेरस्या इयमनन्तरा भूमिरित्यत्र योग एवोपाध्यायः। कथम्? एवं ह्युक्तम्—

योगेन योगो ज्ञातव्यो योगो योगात् प्रवर्तते।
योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगे रमते चिरम्॥ इति।"

अत्र योग एवोपाध्याय इति यदुक्तं तदतीव महत्त्वपूर्णम्। साधकेन सुयोग्यगुरुलाभो मे कुत्र स्यादिति चिन्ता न कार्या। यदि योगसाधने दृढा श्रद्धाऽस्ति, तदेव साधनं प्रगतिपथं दर्शयिष्यति।

योगमार्गे हि सन्ति बहूनि विलोभनानि। तान्यपहायैव साधकस्योन्नतिः सम्भवति। अस्मिन् विषये पुनरपि व्यासभाष्योद्धरणमपरिहार्यं मन्यामहे—"चत्वारः खल्वमी योगिनः प्रथमकल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिरतिक्रान्तभावनीयश्चेति। तत्राभ्यासी प्रवृत्तमात्रज्योतिः प्रथमः। ऋतम्भरप्रज्ञो द्वितीयः। भूतेन्द्रियजयी तृतीयः सर्वेषु भावितेषु भावनीयेषु कृतरक्षाबन्धः कर्तव्यसाधनादिमान्। चतुर्थो यस्त्वतिक्रान्तभावनीयः, तस्य चित्तप्रतिसर्ग एकोऽर्थः। सप्तविधास्य प्रान्तभूमिप्रज्ञा।

तत्र मधुमतीं भूमिं साक्षात्कुर्वतो ब्राह्मणस्य स्थानिनो देवाः सत्त्वविशुद्धिमनुपश्यन्तः स्थानैरुपनिमन्त्रयन्ते—भो इहास्यताम्, इह रम्यताम्, कमनीयोऽयं भोगः, कमनीयेयं कन्या, रसायनमिदं जरामृत्यू बाधते, वैहायसमिदं यानम्, अमी कल्पद्रुमाः, पुण्या मन्दाकिनी, सिद्धा महर्षयः

उत्तमा अनुकूला अप्सरसः, दिव्ये श्रोत्रे चक्षुषी च, वज्रोपमः कायः, स्वगुणैः सर्वमिदमुपार्जित-मायुष्मता, प्रतिपद्यतामिदमक्षयमजरममरस्थानं देवानां प्रियमिति । एवमभिधीयमानः सङ्ग-दोषान् भावयेद्—घोरेषु संसाराङ्गारेषु पच्यमानेन मया जननमरणान्धकारे विपरिवर्तमानेन कथञ्चिदासादितः क्लेशतिमिरविनाशी योगप्रदीपः । तस्य चैते तृष्णायोनयो विषयवायवः प्रतिपक्षाः । स खल्वहं लब्धालोकः कथमनया विषयमृगतृष्णया वञ्चितस्तस्यैव पुनः प्रदीप्तस्य संसाराग्नेरात्मानमिन्धनीकुर्यामिति । स्वस्ति वः स्वप्नोपमेभ्यः कृपणजनप्रार्थनीयेभ्यो विषयेभ्य इत्येवं निश्चितमतिः समाधिं भावयेत् ।

सङ्गमकृत्वा स्मयमपि न कुर्यादेवमहं देवानामपि प्रार्थनीय इति । स्मयादयं सुस्थितं-मन्यतया मृत्युना केशेषु गृहीतमिवात्मानं न भावयिष्यति । तथा चास्य छिद्रान्तरप्रेक्षी नित्यं यत्नोपचर्यः प्रमादो लब्धविवरः क्लेशानुत्तम्भयिष्यति । ततः पुनरनिष्टप्रसङ्गः । एवमस्य सङ्गस्मयावकुर्वतो भावितोऽर्थो दृढीभविष्यति । भावनीयश्चार्थोऽभिमुखीभविष्यतीति" (३, ५१) ।

एवमेव ह्येकाग्रावस्थायां शक्तिविकासो भवति । संयमस्यालम्बनानुसारेण विविधाः सिद्धयः कथं प्रादुर्भवन्तीत्येतद् वर्णितं पतञ्जलिना विभूतिपादे । एता हि सिद्धयो विक्षेपकारिण्यो मा भूवन्नित्येतदर्थं सातत्येन दक्षताऽऽवश्यकी भवति । योगप्रगत्यर्थमेव विभूतयो विनियोक्तव्याः । यथा संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानं जायते । अस्य ज्ञानस्य विनियोगः संस्कारक्षयार्थमेव करणीयः । एतदर्थं जात्यन्तरपरिणामोऽप्यावश्यको भवति । बहून् कायान्निर्मिमीते योगी निर्माण-चित्तान्यपि च । तद्द्वारा च क्षयं कुरुते संस्काराणाम् । एवमेव दूरदर्शनदूरश्रवणादीनामपि सिद्धीनां विनियोगो योगप्रगत्यर्थमेव कार्यः । एवं प्रगच्छन् योगी सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रो भवति, लभते च सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च । तत्राप्यसक्तेनैव योगिना भाव्यम् यतस्त–द्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यं संभवति । एवमेव ह्यतिक्रान्तभावनीयामवस्थां लभते योगी । चित्तप्रतिसर्गेणैव च निरुद्धावस्थायां स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिरनुभूयते ।

एवमयं पातञ्जलयोगगतश्चित्तविचारो मनोविज्ञानस्य प्रगतिं भृशमुपकुर्यात् । विशेषतः प्रायोगिकमनोवैज्ञानिकैः (Experimental Psychologists)अनया दिशाऽवश्यं प्रयत-नीयम् । अद्य हि बाह्यविषयाणां ज्ञानेन मानवेन भौतिकशक्तयोऽधिगताः । ता यदि मानवजाते-रेव विनाशार्थं न भवेयुरित्यस्त्यपेक्षा, तर्हि मानवस्यान्तर्ज्ञानेन प्रगतिरतीवावश्यकी । तदर्थं च पातञ्जलयोगस्य पुनः संशोधनेन मार्गदर्शनं कर्तुं भारतीयाः प्रभवेयुः । सर्वान्तर्यामीश्वरश्चोदय-त्वनया दिशा नो धिय इति प्रार्थ्यतेऽसौ मया ।

सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

१. एषा देशे विदेशे च लब्धप्रसरा त्रैमासिकी संस्कृतपत्रिका ।

२. अस्याः प्रकाशनं प्रतिवर्षं ज्येष्ठभाद्रपदमार्गशीर्षफाल्गुनपूर्णिमासु भवति ।

३. अस्याः प्रधानमुद्देश्यं संस्कृतज्ञेषु मौलिकानुसन्धानप्रवृत्तेः समालोचनाप्रवृत्तेश्चो-द्बोधनं प्रोत्साहनं चास्ति ।

४. अस्यां वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थानामन्येषां च विदुषां मौलिकविचार-पूर्णा अनुसन्धानप्रधाना निबन्धाः प्रकाश्यन्ते ।

५. लेखकेन प्रकाशितस्य निबन्धस्य पञ्चविंशतिः प्रतिमुद्रणान्युपलब्धानि स्युः ।

६. अस्यां पत्रिकायां विशिष्टानां हिन्दीसंस्कृताङ्गलग्रन्थानां समालोचनाः प्रकाश्यन्ते ।

७. अस्या वार्षिकं मूल्यं सप्त रूप्यकाणि, प्रत्यङ्कं च रूप्यकद्वयं वर्तते ।

८. पत्रिकासम्बन्धी सर्वविधः पत्रव्यवहारः "सम्पादक, सारस्वती सुषमा, वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी–२" इति सङ्केतेन विधेयः ।

प्रकाशक—अनुसंधान संस्थान संचालक, वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी ।
मुद्रक—श्री घनश्याम उपाध्याय, वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय मुद्रणालय, वाराणसी।
मु० सं०–४००।६८